

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1977 — Ч. 2 (194)

**Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ІЗ ЗБІРКИ
"ОСЬ ЯК Я ВИДУЖУЮ"**

**М. АНДРІЄНКО-НЕЧИТАЙЛО:
КАПЕЛЮХ МАРКІЗА**

**А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН:
ГРИГОРІЙ КРУК**

**М. РУДЕНКО: ЕКОНОМІЧНІ
МОНОЛОГИ**

**Ю. ЛАВРІНЕНКО: ВІСТКИ
ВІДРОДЖЕННЯ**

**Л. ПЛЮЩ: УРИВОК ІЗ
СПОГАДІВ**

**І. СМОЛІЙ: ДО ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН**

**"SUČASNIST" — FEBRUAR 1977
KARLSPLATZ 8/III | 8000 MÜNCHEN 2**

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Поезія — Проза — Критика. Видання друге, перероблене і доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

ОЛЕКСА ВЕРЕТЕНЧЕНКО

ЗАМОРСЬКІ ВИНА

Поезії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олексі Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазепа* (1959).

Ціна 3.80 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США і Канаді

Nina Inytkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1977

Ч. 2 (194)

РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор),
Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Васи-
ль Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин,
Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман
Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає
за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не
погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за
згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів
дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Histo-
rical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und
gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom
7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Із збірки "Ось як я видужую"

Юрій Тарнавський

ПТАХИ

Я вибігаю
на вулицю,
щоб бачити,
що сталося,
та це птахи
плачуть по тобі
в моїх грудях.

ГАНЧІРКА

О, щоб
хтось лиш
викрутив
твій рот,
щоб витекла
з нього
брудна вода
плачу!

ГІЛКА

Ти
сад
часу
весною,
я проходжу
повз тебе
й нагинаю
твое серце,
як квітучу
гілку
до свого.

КАРТИНИ

Здається,
що навіть картини,
як люди,
мають своє власне
життя,
в яке
я не можу
проникнути.

СПІВМЕШКАНЕЦЬ

Знову
ніч,
звуки
залишили мене,
як друзі,
я тільки
чую
себе,

як я дихаю,
немов співмешканця
за стіною,
якого я ніколи
не побачу.

ВЕСНА

Земля
витає тепло
з сонця,
як птах
хробака
з землі,
ґрунт
белькоче
тихенько,
п'ючи
вчорашній дощ,

як немовля,
щасливе
в колиці,
я
викликаю в собі
щастя,
мов піт,
бігаючи
по цих м'яких горбах,
тренуючись
до Бостону.

КАПЕЛЮХ МАРКІЗА

Оповідання

Михайло Андрієнко-Нечитайло

Іноді я помічаю, що мій капелюх досить таки зносився, що належало б купити новий. Це не так просто зробити. Велика крамниця з капелюхами, що була недалеко від мене, у вітринах якої були виставлені десятки капелюхів різних фасонів, різних кольорів, за відсутністю покупців уже давно припинила своє існування. У крамницях чоловічої білизни чи готового одягу завжди виставляли колись у вітринах і кілька капелюхів. Тепер їх не побачиш зовсім. Я не знаю, де можна купити в Парижі капелюх. Міняючи з бігом часу свої форми, капелюх, що протягом багатьох століть служив людині і в дощ, і в холод, і в спеку, став непотрібний.

Зникнення капелюха відбувалося на наших очах, і з цієї причини не трудно встановити, з чого це почалося. Уже на початку двадцятих років молода людина зупиняла свій автомобіль при вході до каварні чи нічного кабаре.

— Ви без капелюха? — з подивом питав його перший зустрічний з його знайомих.

— А пощо мені капелюх? Я в автомобілі.

А тепер, багато років пізніше, мій сусіда в будинку, людина літня і лиса, виходить уранці щось купити без капелюха.

— Вам не холодно? — питаю його при зустрічі.

— Ні, зовсім ні, — і рукою в рукавиці проводить кілька разів по голові, затримуючи руку, щоб бодай трохи зігріти зовсім вилисілий череп. Автомобіля в нього немає, але він одягнений за модою, як усі, без капелюха. І всі перехожі, дивлячись на нього, певні, що за рогом стоїть його автомобіль.

У жіночому туалеті капелюшок посідав дуже важливе місце. Мало яка покоївка зважувалася перебігти вулицю, щоб купити хліба в пекарні, що була навпроти, не надівши капелюшка і не подивившись в дзеркало, бо капелюшок не можна було натягнути на голову абияк, треба було його припасувати так, щоб він був до лица. Мужчина, коли виходив на вулицю без капелюха (це траплялося дуже рідко), виглядав неохайно, не по-міському одягненим. Він не мав вигляду. Крім звичайних капелюхів, були літні солом'яні — канотье, панами.

Капелюхи італійської фірми Борселіно користувалися світовою славою. Оповідали, що траплялося, коли власник борселіно, змоклого на дощі, лишався в пальті і, будши неуважним, сідав на свій капелюх і просиджував на ньому якийсь час. Капелюх перетворювався на маленьку безформну грудочку, яку, здавалося, належало просто викинути. Але висохши, капелюх був знову новенький, без єдиної бганки, наче б він був щойно з крамниці. Такий був борселіно.

За тих давніх часів, коли все ще носили капелюхи, траплялося мені жити по кілька місяців в одному великому місті на півдні. Мій приятель, що постійно жив у цьому місті, йдучи зі мною вулицею, зустрів свого знайомого, зупинився і, познайомивши нас, почав з ним розмову. Я став трохи збоку й оглядав свого нового знайомого. Це була літня людина з гарними рисами обличчя й акуратно підстриженою борідкою. На ґравіруваних портретах книжок з історії можна натрапити на персонажі цього типу. Але ці міркування прийшли мені в голову пізніше. Перше, що впадало в око, був його капелюх. Треба думати, що капелюх був куплений за часів його молодости, тобто в кінці минулого століття, і з того часу ніколи не був заступлений новим.

Ніякий борселіно не міг би витримати такого тиску часу. Мало було б сказати, що капелюх був старий, виношений; це був капелюх знищений до решти, вилинялий; криси його розтрепалися на торочки. Але що особливо впадало в око — це наскрізні прорізи на капелюху. Очевидно, його попроїдала міль. Контраст цього капелюха з обличчям будь-якого персонажа, герцоґа, що зійшов з ґравюри якоїнебудь книжки з історії, був разуючий.

— *Tres hereux! faire votre connaissance,* — сказав мені на прощання мій новий знайомий, хоч ми з ним ледве обмінялися двома-трьома фразами.

— Хто це такий? — з подивом запитав я свого приятеля, коли ми лишилися самі.

— Це дуже мила людина, маркіз Н., уродженець нашого міста. Завжди був на визначних посадах, багато зробив для міста. Його всі дуже люблять. Недалеко від міста він має великий маєток.

— Чому ж у нього такий виношений до непристойности капелюх?

— Непристойний капелюх? Що ви? Просто, здається, старий капелюх. Ми так звикли до маркіза, що на такі дрібниці не звертаємо уваги. Він дуже мила людина.

Я з подивом подивився на свого приятеля.

У цьому місті головна площа, як площа Навона в Римі, має

овальну форму, видно, тому, що за часів стародавнього Риму, як і на площі Навона, тут відбувалися кінські перегони і різні інші змагання. Перед обідом, особливо у свята, площа оживала: тут схрещувалося кілька вулиць. Перехожі, зустрічаючися, зупинялися на розмову, купчилися гуртами.

Якось у неділю я побачив на площі маркіза. Він ішов з дружиною, поставною дамою, і дорослою дочкою. Усі троє, очевидно, поверталися з церкви; дами були одягнені по-святковому, у модних капелюшках. У привітаннях, якими маркіз обмінювався з зустрічними, помітне було найшанобливіше до нього ставлення. Але капелюх на маркізові був той самий. У неділю, виходячи на вулицю з дружиною і дочкою, він не вважав за потрібне надіти інший, пристойний капелюх.

Імовірно, іншого капелюха в нього ніколи й не було. Як відважувалися його дружина і дочка виходити з ним на вулицю? Чи намагалися вони координебудь переконати його в конечності купити новий капелюх?

Нормально зустрічні повинні були б, побачивши такий капелюх, уповільнювати ходу й оглядатися з подивом. Але нічого подібного не траплялося. Один лише я звертав увагу на капелюх маркіза.

З часом і в мене зав'язалися знайомства, і я почав у свята виходити на площу. Моє зацікавлення зростало, і я іноді пробував повести з кимнебудь розмову про маркізів капелюх. Але кожного разу в таких випадках я відчував неприязне до мене ставлення. Мешканці цього міста не вважали капелюх маркіза таким виношеним докраю, таким, що розлазився на шматки, яким він насправді був.

— Так, здається, старий капелюх, — відповідали мені.

Чи можна припустити, щоб таке засліплення опало всіх мешканців міста? Їм здавалося, що я хочу образити і принизити маркіза.

— Ви посуджуєте нашого маркіза.

— Зовсім ні, — відповідав я. — Я просто хочу зрозуміти, як може така з усіх поглядів коректна людина не помічати, що вона порушує елементарні правила пристойності, прийняті в нашому суспільстві?

Мої співрозмовники невдоволено здвигували плечима. Можливо, вони міркували так: маркіз — уродженець нашого міста, багато для нього попрацював і зробив корисного. Людина, яку всі люблять і шанують. Кожен має свої особливості і свої примхи, ліпше їх не помічати. Коли ж комусь приїжджому не подобається капелюх нашого маркіза, ніхто не зобов'язує його жити в нашому

місті. Він може їхати і шукати інших міст, в яких усі мешканці носять новенькі капелюхи.

Так воно й сталося. Невдовзі я виїхав з того міста і ніколи не знайшов пояснення того, що трапилось мені побачити. Гадаю,одначе, що пояснення існує. Але про причину уподобання до свого капелюха знає лише сам маркіз.

Спогад про маркізів капелюх має для мене й добрі прикмети. Я стверджую, що в порівнянні з його капелюхом мій зовсім не справляє враження такого старого і виглядає ще зовсім пристойно. Так що й немає потреби мені клопотатися трудними розшуками крамниці, де можна купити новий. Я проходжу велику віддаль залюдненою вулицею, не зустрічаючи жодного перехожого з капелюхом на голові. У капелюсі йду я сам один. Капелюх захищає мене від дощу і холоду, але, звичайно, всім ясно, що власного автомобіля у мене немає.

СЛАВЛЕННЯ ОСЕНІ

Олександра Черненко

I

Бо стежки слід згубився серед степу,
Де ти б не глянула, звелівши оку:
В самій середині глибин Вертепу
Лиш бачиш кисть свою, що барвить щоку.

Так само зеленить високі трави,
Що ними заросли безкраї межі,
І заслонили вись округлу слави,
І світла лет у непорушній вежі.

Аж осінь пальцями розтерла фарби,
Що різні форми виіскрили з диму.
І потом дощовим розмила карби
(Що в дзеркалі ще залишились) гриму.

Нова зійшла в степу порожнім стежка,
Бо ти не тьмиш вже тиш на водній суші.
Вертепу брами — сяєва мережка! —
Зірви їх, мов округлу стиглість груші!

II

Застрягла білість хмар, якби вівця,
В саду між стовбурами, поміж віттям.
І плеться з праосіннього яйця
Жовток струмками листя, в'ялим квітням.

Дерева зиму звать цілунком сну?
Скидають плід свій і стару одежу
У спільність нероздільну та земну,
Згасивши пристрасти літню пожежу.

Приймає в моря дзвін ріка на сплав
Лише ясу вінка порожньо-синю,
Бо тільки той, хто все своє віддав,
Покинув дім свій, входить у святиню.

Вітаймо осени дозрілий глас!
Дання його чекає кола площа.
Незрушним часом опромінить нас
Жертовника його кінцева проща.

III

Вже сон зелений в тьмяному повітрі
Своєї мрії залишає дім.

А порохом розкинений на вітрі
В останнім зриві гине туги грім.

Впаде лиш плодом сонця сік на дерен,
Погодить землю з небом синя вись.
Життя вертає в юну вічність зерен,
Де тїнь і світло дружньо обнялись.

Мітлами болю вимела подвір'я,
Щоб цілу осінь випити до дна.
Пірнувши птахом, що відрікся пір'я,
У джерело дospelого вина.

Між ними впали мурів загороди,
Що розділяли їх на два світи.
В його зорі щасливі хороводи
Їй радості приречено ввійти.

IV

Хвала життю, що дочекалось жнив!
Сонцями весь вагітний колос ліг
На чистім полотні безмежних нив
І смерті тїнь у смерті переміг!

Він взяв її самотність в свій полон, —
В напоєну праосінню блакить,
В рожевих келихах його долонь
Її відречення любов горить.

Як зорениця в присмерку вікні
Золотить стріл своїх далекий лет,
Так само присмерк на світанку пні
Свій напинає тінями намет.

Благословенний вічний колокруг!
Нема смертей, народжень, — є буття!
Одежу лиш бїльйон мїняє слуг, —
Вони є райдуг світляне злиття...

Українська література в світових енциклопедіях, словниках і довідниках (II)

Ігор Качуровський

Паралельно зі своєю енциклопедією Колумбійський університет випустив окремий словник сучасної європейської літератури (*Columbia Dictionary of Modern European Literature*, 1963).. Отже, на сторінці 829 читаємо:

"Українська література. Останні три декади 19 ст. в Росії бачили, як українська література поволі розвивалася під тягарем політичних труднощів. Царський уряд дивився на розвиток української літератури заздрим оком, підозріваючи, що він неминуче приведе до політичного сепаратизму. Наслідком, після короткого просвітку толерантності на початку 1870-их років, під час якого відбулося феноменальне постання оригінальних творів у [галузі] музики, драми, поезії та науки (включно з монументальними збірками народної поезії та фолкльору), прийшов драстичний указ царя Олександра II [датований] 18 травня 1876, що через нього українські книжки й газети підпали цілковитій забороні, а театри замкнено. Лише під лагідним правлінням Австрії в Галичині та на Буковині українська література мала можливість розвиватися якоюсь мірою вільно, але навіть і там вона мусіла боротися з сильними пан-російськими рухами, які намагалися її знищити.

"Лемберг (по-українському Львів, по-польському Львув) став -- більше ніж на одне покоління -- головним центром української культури -- руху, який головне мав підтримку з боку видавничих плянів Наукового Товариства імени Шевченка, заснованого 1873 року. Видатною одиницею щодо літературної творчості був Іван Франко (1856-1916), поет надзвичайної працьовитості й продуктивності. Франко був син селянина, німецького походження, і змолоду був тричі ув'язнений за свою політичну діяльність. Він здобув докторський титул у Віденському університеті 1894 року і мав бути професором української мови й літератури у Львівському університеті, проте його колишні зв'язки із соціалізмом та українським націоналізмом перекреслили цю надію. Він нужденно заробляв собі на життя як журналіст, однак знаходив час і для численних перекладів з німецької, російської та чеської мов і для великої кількості оригінальної творчості; це, головне, його епічна поема *Мойсей* (1905), де зневірений

гебрейський лідер символізує його самого; *Смерть Каїна** (1889) — мізантропічна філософічна поема під впливом Байрона; *Лис Микита* (1890) — веселий звіриний епос; кілька томів поезій, переважно меланхолійних; та низка історичних романів і оповідань з галицького життя. Серед українських поетів Франка переважно ставлять на друге місце, лише після Шевченка. Йому бракує притаманного Шевченкові бернсівського надхненного захоплення, але він має набагато ширшу культуру і надзвичайну здібність мистецької наполегливості. Його продукція була така численна, що можна вважати, ніби він сам створив модерну українську літературу. Серед інших авторів, що зробили тоді Галичину своїм оперативним центром, були: Пантелеймон Куліш (1819-97), поет, прозаїк, критик і перекладач десятиох Шекспірових драм, та Олександр Коніський (1836-1900), поет, прозаїк і драматург. Ще інші, чії праці були заборонені в Росії, а опубліковані в Галичині, це Марко Вовчок (псевдонім Марії Маркович, 1834-1907), збирачка фолклорних казок, та Іван Нечуй-Левіцький (1838-1918), прозаїк. На тлі всієї цієї генерації, але оперуючи переважно в екзилі у Швайцарії та Болгарії, стояв визначний вчений і політичний лідер Михайло Драгоманів (1841-95) колишній професор історії в Київському університеті. У спілці з ним як піонер був інший професор, Володимір Антонович (1834-1908).

"Буковина була другорядним центром релятивно нецікавої діяльності. Тут найважливішим письменником був Осип Юрій Федькович (1834-88), що провів свою молодість як офіцер в австрійському війську. Його вірші й легенди пов'язані з ніжністю народних пісень, що він їх вивчив за молодих літ, і з відчуттям краси Карпат. Ізідор Воробкевич (1836-1903) був популярним поетом не абиякого таланту.

"Колосальним поступом на Великій Україні стало заснування, після 1880 року, Марком Кропивницьким та групою його спільників, як Михайло Старіцький та Іван Тобілевич, українського театру. Серед найпомітніших п'єс цих людей (якщо дати назви по-англійському) є такі: *Олеся*, *При ревізії*, *Дві сьомі частини* та *Дикун* Кропивницького; *Різдвяна ніч*, *У темряві*, *Богдан Хмельницький*, *Маруся Богуславка* та *Остання ніч* Старіцького; і *Бурлака*, *Поміщик*, *Безталанна*, *Наймичка*, *Мартин Буруля* і *Зрозумілість* Тобілевича".

(Ми дали ці назви у зворотному перекладі з англійської мови. Деякі з них потребують розшифрування. *При ревізії* — це, очевидно, *По ревізії*, *Дві сьомі частини* це не що інше, як *Дві сім'ї* (чи *Дві сем'ї* за тодішнім правописом). *Поміщик* (*The Landlord*) це, либонь,

*Побіч із українською оригінальною назвою подано англ. переклад.

Хазяїн. А що таке *Дукун* (*The Wild One*) та *Зарозуміність* (*Conceit*) -- цього я не беруся відгадувати...).

"Незабаром після згаданих авторів і, власне, перевищуючи їх, прийшло молоде покоління в Галичині. Такими були: талановита поетеса Леся Українка (псевдонім Лариси Квітки з дому Косач, 1872-1913), авторка драматичних поем та кількох чудових віршованих драм (*Лісова пісня*, *В катакомбах*, *Руфін і Прісцилла*, *Пиятика* (*The Drinking Bout*), *Вавилонський полон*, *На руїнах*); Мікола Коцюбінський, (1864-1913) видатний прозаїк, автор таких творів, як *Сон*, *На камені*, *Фата Морґана*, *На островах*, *Під мінаретом*, *Невідомий*, *Сміх*, *Дебют*; Борис Грінченко (1863-1910), великий філолог, автор чотиритомового словника української мови; Володімір Самійленко (1864-1925), поет і сатирик; Василь Стефанік (1871-1936), здібний галицький оповідач, який закінчив медичний факультет Краківського університету, і який написав такі оповідання, як *Любий*, *Синя книжечка* та *Камінний хрест*; Агатангел Крімський (1874-), прозаїк і перекладач з арабських і перських поетів; Павло Грабовський (1864-1902), поет і перекладач; Ольга Кобилянська (1865-1942), прозаїк з Буковини; Богдан Лепкий (1872-1942), ліричний поет, критик та історик; та Олександр Олесь (1878-), ліричний поет з великим чаром. Нарешті, вершиною над усіма ними був Михайло Грушевський (1866-1934), найбільший із сучасних українських вчених. Вчився в Київському університеті, потім був призначений 1894 року професором української історії у Львівському університеті. Результати його довгого життя, присвяченого ґрунтовним дослідженням, можна знайти в його десятитомовому творі *Історія України-Руси* (1898-1937, *Історія Російської України*, англ. переклад), та тритомовій *Історії української літератури* (1923). Це, без сумніву, найбільші твори цього типу. Грушевський був 1917-18 першим президентом незалежної Української держави із славною столицею в Києві. Він жив в екзилі з 1918 року по 1924, але потім повернувся до Росії. Він помер 1934 року, зламаний чотирма роками ув'язнення в руках радянського уряду.

"Доля Грушевського типова для більшості українських письменників протягом перших двадцятьох років радянського режиму. Націоналізм, який майже протягом сторіччя був провідним мотивом української літератури, зробився тепер смертельною політичною образою, і придушування його зростало безупинно, головне після 1930 року. Деякі з українських письменників були зламані під цим тиском і цілковито погодилися з новим порядком. Такими були поети Павло Тичина, Максим Рильський і Володімір Сосюра, та прозаїки Андрей Головка, Юрій

Яновський і Микола Бажан. Інші були номінально комуністами, проте боролися окільними шляхами за тяглість національного світогляду, і цих, майже без винятку, ліквідовано. Прикладом є драматург Микола Куліш і прозаїки Микола Хвильовий, М. Козоріс, А. Олесич, Володимир Гжицький та О. Досвітній. Ще інші автори були свідомими контрреволюціонерами; таких систематично розшукували й розстрілювали, як 1930 року Андрея Ніковського, Сергея Єфремова, Л. Старицьку-Черняхівську та М. Євченка [очевидно, Івченка — І. К.] і 1934 року Євгена Плужника, Григорія Косинку, Д. Фальківського, Юрія Шкурупія, та Олексу (Aleksa) Влизька. Українська література в світі, де загрожували колосальні битви за нові порядки, була силою обставин упіймана 'між двох ущилин' і впала жертвою (боротьби) двох суперників”.

Стаття підписана ініціалами W. K., що означає Ватсон Кірконнелл (Watson Kirkconnell). З цим канадським професором я знайомий листовно: звертався до нього з проханням прислати мені примірник упорядкованої ним антології світової поезії, куди він включив свій переклад моєї поеми. Він надіслав мені книжку і супровідного листа, так що я мусів би лише бути вдячним йому — та й годі. Проте почуття особистої вдячності не здіме з мене обов'язку — об'єктивно розглянути матеріял за його підписом.

Як у багатьох енциклопедіях, бачимо й тут плутанину в написанні імен: Khmelnitsky, Staritsky, Nechuy-Levitsky, Kropivnitsky, Kotsiubinsky, Grabovsky, Mikola, Krimsky — на російській зразок; натомість: Drahomaniv, Pavlo, Vasyl, Hrushevsky, Tychyna, Chvylovy, Vlysko, Kosynka — по-українському; а крім того ще: Alexander Konsky, Michael Hrushevsky, Gregory Konisky, — з англійським перекладом імен.

Але все це — лише недогляди, наслідок загального хаосу щодо написання слов'янських імен у багатьох чужинецьких мовах.

Так само до недоглядів слід зарахувати й недбалі, надто віддалені від оригіналів переклади назв деяких творів: замість *Оргії* в автора статті вийшла *П'ятка*, котресь із оповідань Стефаніка він переклав як *Любий* чи *Люба* (*The Darling*), але спробуйте дізнатися, котре саме! Може — *Пістунка*?

Та найгірше стоїть справа з — на щастя, нечисленними — фактичними помилками: Михайло Коцюбинський зненацька перехрестився на Миколу, Микола Бажан із поетів перейшов у прозаїки... А звідки взявся такий літератор, як А. Олесич, про це ніхто не потрапить довідатися. У лінгвістиці існує така категорія — *слово-привид*, себто слово, що виникло наслідком певної помилки, як поручник Кіже в однойменній повісті Тинянова. До таких слов-привидів, очевидно, належить і Кірконнеллів *Олесич*...

Найкоротші відомості про українську літературу дає еспанський *Стислий енциклопедичний словник* (*Diccionario*

enciclopédico compendiado), виданий у Барсельоні 1958 року. Окремої статті про наше письменство там нема взагалі, зате в нотатці під назвою "Українська мова" (том 3, стор. 1025) сказано:

"Українська мова — одна з слов'янських. Має стародавню народну літературу, що відповідає блискучій епісі Київського князівства. Пізніший літературний розвиток зазнав перешкод через заборону з боку поляків і росіян вживати української мови. Під цю пору українська мова знову стала літературною; центральна постать 19 ст. — це поет і патріот Тарас Шевченко (1814-61), а найвидатніший наш сучасник — Павло Тичина (народ. 1891)".

Оце й усе — усі ті дані, що їх знайде тут еспаномовний інтелігент про українську літературу.

А тепер, на противагу, наведемо переклад великої й солідно опрацьованої статті про українську поезію. Статтю вмістила однотомова *Енциклопедія поезії та поетики* (*Encyclopedia of Poetry and Poetics*), що її видав Принстонський університет у 1965 році:

"Українська поезія. Стара Київська держава, заснована в 9 сторіччі, охоплювала своєю владою всіх східніх слов'ян, але вона розпалася після татарської навали і опинилася під контролем своїх східніх і західніх сусідів, росіян і поляків. Боротьба українського народу за звільнення від цієї влади залишила глибокий слід в українській поезії.

"Народні пісні, які віддзеркалюють усі численні ритуали старого українського хліборобського циклу, здається, ніби в деяких випадках спрямовують назад — до поганських звичаїв, які існували перед принесенням християнства з Візантії наприкінці десятого сторіччя; але 'християнські пісні', *колядки і щедрівки* постали під впливом християнства, так само, як і плачі та численні пісні, що стосуються всіх подій життя та смерті.

"Стара епічна поезія, пов'язана з двором великого князя Володимира (Владімір), щось на зразок Круглого столу, правдоподібно зникла з українських земель наприкінці 16 сторіччя, і з піднесенням запорозьких козаків на провідну позицію розвинувся новий тип усної поезії — *думи*. Їх співають під певного роду речитатив. Вони, правдоподібно, походять із 16 та пізніших сторіч і стосуються козацьких провідників (наприклад, Байда Вишоновецький, який був узятий у неволю і тортурований турками), їхніх війн (козацькі війни з Польщею за часів гетьмана Богдана Хмельницького у 17 сторіччі) і пізніших страждань або трагічних ситуацій безіменних героїв того ж періоду. Проте вони не є звичайними хроніками, а становлять виразний український внесок до фолкльорної поезії і музики.

"Київ прийняв християнство і науку з Константинополя, але не лишився без контакту з скандинавською північчю та Західньою

Європою. Релігійні твори прийняті були в церковно-слов'янській мові, проте скоро перекладачі й оригінальні письменники почали впроваджувати суто українські форми. Так створена штучна мова тривала — з різними натисками на церковно-слов'янські чи народні елементи — до кінця 18 сторіччя, коли панівним стало вживання народної мови.

"У добу передтатарську було мало чистої поезії в писемній мові. Видатний поетичний твір — це *Слово о полку Ігореві* [тут дано оригінальну назву і англ. переклад — І. К.] — розповідь про напад 1185 року князя Ігоря Святославича з Новгороду Сіверського та його союзників на орду половців, його поразку, полон і втечу. Він був написаний, правдоподібно, невдовзі після тих подій і виявляє тісний зв'язок як з усною поезією, так і з хроніками. Автор — невідомий, і ми, можливо, не маємо рації, коли трактуємо [цей твір] лише як зразок світської придворної поезії тих часів, хоч автор згадує поетів, що співали славу різним князям, як, наприклад, Боян. Поема — це могутній заклик до співпраці між князями. Природа відограє важливу роль, і в багатьох уривках ледве приховане поганство. З своїми високими якістьми цей твір — єдиний такого типу і завдає нам багато проблем, бо єдиний давній рукопис, правдоподібно зі Пскова, згорів раніше, ніж його належно вивчено. Проте є багато згадок про цю поему в деяких творах пізніших сторіч.

"Поезія відродилася наприкінці 16 сторіччя. Плекали її єзуїтські уніятські школи під польськими впливами, а також православна Могиланська академія в Києві, яку великий православний митрополит Петро Могила перетворив на провідну православну інституцію на північ од Константинополя. Вона дала велику кількість духовних пісень різного характеру, масу світських віршів й історичної поезії та багато прославлень різних гетьманів, що деякі з них, як Іван Мазепа, самі були непересічними поетами. Більшість рядків базована на польських правилах і написана силабічним віршем; рядок зі змінним числом складів, розділених цезурою, і майже незмінно жіночою римою. Існує багато поезій у стилі барокко, з численними клясичними ремінісценціями, проте все ще давньою сумішшю церковно-слов'янського та вернакулярного [народного]. Гарний приклад — це елегія на смерть гетьмана Сагайдачного. Тема смерті трактована під усіма кутами (часом у формі, що нагадує *думи* Кирила Транквіліона Ставровецького).

"Були також драми, базовані на польських зразках, як *Володимир* Теофана Прокоповича, присвячена Мазепі, але потім, після його поразки під Полтавою, перероблена, та анонімна *Любов до Бога*. Є також багато релігійних драм, основаних на життях святих, Різдвяна драма святого Дмитра Туптала, єпископа

Ростовського тощо. Прокопович і Туптало пізніше втрачені [для української літератури] наслідком свого переходу до літератури російської, як і багато хто з-поміж культурних українців, головне у 18 сторіччі. Комедію репрезентували переважно інтермедії, короткі сцени комічного характеру, що представляли знаних, шаблонних національних типів; їх включали до поважних п'єс часто на бажання продуцентів, а мандрівні школярі розносили їх по країні під час вакаційного періоду. Вони мали великий вплив на розвиток народних лялькових вистав.

"Після поразки української надії на визволення в бою під Полтавою (1709) збільшився російський вплив як на думку, так і на мову, і навіть Григорій Сковорода (1722-94), з його короткими поезіями, написаними більшою чи меншою мірою під впливом просвітництва, не перечив пануючим нахилам. Новий рух почався, коли 1798 року Іван Котляревський (1769-1838) опублікував свою травестію на Вергілієву *Енеїду* розмовною мовою Полтави. У цій першій книжці, надрукованій вернакулярною мовою, він спародіював *Енеїду*, представляючи Енея та його товаришів як запорозьких козаків, що мандрують по світі в пошуках нової батьківщини після падіння Трої. Хоч і які були б його наміри, Котляревський почав новий український рух, а пізніше сприяв йому своєю музичною комедією *Наталка Полтавка* (1819), у тому ж розмовному стилі. Він покинув силабічний вірш, замінивши його ямбічним пентаметром. Його приклад використали кілька дрібніших письменників, як Василь Гоголь-Яновський (помер 1825) — батько більш відомого Ніколая Гоголя — з комедіями, як *Роман і Парашка* [замість Параска — І.К.]; та Петро Гулак-Артемівський (1790-1865) із його популярною досі оперетою *Запорожцеві за Дунаєм* [цю назву дано в оригіналі й англійському перекладі] — та багатьма одами, написаними як травестії. Загалом ця рання українська література була 'неповноцінною', бо їй бракувало будь-якої спроби дати вищі літературні форми, і вона описувала селян часто в сентиментальній манері.

"Відродження народної мови поширилося на західно-українських землях під Австрією на початку романтизму. У Західній Україні воно почалося серед студентів уніятської теологічної семінарії, таких як отець Маркіян Шашкевич (1811-43), який, після попередніх творів, видав у Будапешті *Русалку Дністровую*, де народна мова переважала над церковно-слов'янською. Йому допомагали інші члени т. зв. "Руської трійці": Іван Вагилевич (1811-66) та Яків Головацький (1814-88), хоча останні незабаром були втрачені для української літератури і перейшли — один до польської, другий — до російської. Їхню працю продовжив Микола Устиянович (1811-85) у тій самій традиції.

"З іншого боку, екстенсивну працю в фольклористичній та етнографічній галузі на Східній Україні провели — шляхом збирання й обробки українських народних пісень — такі люди, як І. Срезневський (1812-80), Лев Боровиковський (1806-89) і своїми віршами Амвросій Метлинський (1814-70) та Микола Костомарів (1817-85), згодом визначний історик.

"Українська поезія досягла зрілості в творах Тараса Шевченка (1814-61). Народжений як кріпак на Правобережній Україні, він був звільнений завдяки своїм мистецьким здібностям у Петербурзі групою на чолі з поетом Жуковським та малярем Карлом Брюловим. Вісім років пізніше, за участь в ідеалістичному товаристві святих Кирила й Методія в Києві, його заарештовано й засуджено до десятих років в одному російському дисциплінарному батальйоні в Центральній Азії, звідки його звільнено, зламаною людиною, щойно 1857 року. Його перша збірка поезій *Кобзар*, вийшла 1840 року, у виразно романтичному дусі; у ній підкреслено типово романтичні мотиви й дії запорозьких козаків проти поляків. Його *Катерина* це виняткова поема про страждання української дівчини, спокушеної росіянином. 1841 року вийшли *Гайдамаки* — розповідь про українське повстання проти поляків 1768 року. Згодом, після свого повернення на Україну 1843 року, він вилив страждання свого народу під владою росіян у довгій низці поезій різних форм: *Сон*, *Кавказ*, *Великий льох* [усі три дано в українському оригіналі й англ. перекладі] — тим часом як у своїх коротких поезіях він висловив найглибші почуття свого народу і його любов до волі:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

(*Заповіт*)

"Із цими почуттями він поєднав заклики до свого народу — любити й толерувати один одного. Після його повернення з Азії, його версії псалмів і старозавітних пророків говорили про людство під наругою людської жорстокості. Його пісні стали тепер більш універсальними за своїм характером, але ще чулися й особисті ноти любови до своєї країни, так само, як його прагнення мати свій власний дім на березі Дніпра на Україні.

"Наступники Шевченка, як його приятель П. Куліш (1819-97), що був насамперед романтиком, почали експериментувати з реалізмом, але їх приглушили царські декрети 1863 та 1876 років, які впрост забороняли публікацію книжок українською мовою. Наступна важлива постать — це західній українець Іван Франко (1856-1916), який виявляв подивугідну енергію у всіх ділянках:

поезії, драми, роману й оповідання. Його поезії, що починалися з наголошення на потребі реформ, мали кульмінацію в *Івані Вишньському* і *Мойсеї*, в яких він говорить як незаперечний провідник свого народу. Новіший сенс контакту з Європою виявився в працях Лесі Українки (псевдонім Лариси Квітки-Косач, 1872-1913). Безнадійна інвалідка, з широким знанням чужих мов, вона писала поезії й віршовані драми переважно на універсальні теми, але пристосовані до України, а в *Лісовій пісні* дала чудовий вияв українських традицій та фолкльору.

”У 1890-і роки з’явилися модернізм та символізм, насамперед у творах Олесья (псевдонім Ол. Кандиби, 1878-1944). Олесь був, властиво, поетом революції 1905 року, однак він писав також визначні поезії 1917 року, але врешті емігрував і помер у Празі. До нього можна долучити Григорія Чупринку (1879-1921), який опублікував кілька збірок перед першою світовою війною. Після революції 1917 року, створення Української Національної Республіки та остаточної перемоги Советів старші письменники померли, емігрували або замовкли. Проте, у 1920-их роках з’явилася молода група, щоб віддзеркалити зміни, які сталися, та новий розвиток поезії. Найвизначнішим щодо своєї мелодійності був Павло Тичина (народ. 1891), прихильник символізму; Михайло Семенко (1892-193?) був провідником футуризму. Неоклясики Микола Зеров (1890-193?), Павло Филипович (1891-193?), Михайло Драї-Хмара (1889-193?), Освальд Бурґгардт (Юрій Клен, 1891-1947) і Максим Рильський (нар. 1895) закликали до високого письменства та звернення до європейських джерел світової культури. Крім того, були пролетарські поети, які гаряче підтримували радянську систему; експресіоністи, як Тодось Осьмачка (1895-1962) і Микола Бажан (нар. 1904), а також і неоромантичні автори, як Дмитро Фальківський (1898-1934) та Олекса Влизько (1908-34). На початку 1930-их років, у зв’язку із штучним голодом на Україні, вийшло розпорядження, яке змусило всіх письменників стати членами Спілки радянських письменників. Більша частина українських поетів загинула в трудових таборах далекої півночі й Сибіру. Єдині письменники, що вижили, були ті, хто як Тичина, Рильський, Бажан і Володимир Сосюра (нар. 1898), поставили себе до диспозиції режиму й писали за його наказом, без огляду на мистецький рівень.

”Тим часом розвинулася значна література на Західній Україні під польським пануванням (1919-39). Найбільш гідний уваги — Богдан Лепкий (1872-1941), ніжний лірик; також було кілька груп, що відбивали різні політичні й мистецькі напрями доби. Серед письменників ми можемо згадати Юрія Липу (1900-44) та Євгена Маланюка (народ. 1897), а, насамперед, лемківського поета

Богдана Ігоря Антонича (1909-37), поета, що є певною мірою пантеїстичним у своєму самовияві як брата всесвіту, проте з сильним почуттям радості життя (яке закінчилося для нього надто рано). Також мусимо згадати з часів другої світової війни двох поетів, що померли від рук німців. Це Олег Ольжич Кандиба (1909-44), живий експонат жорстокості своєї доби, й Олена Теліга (1907-42), справді героїчна й інтимна письменниця, яку розстріляно в Києві за співпрацю з українським визвольним рухом.

"Було ще одне цвітіння поезії в таборах у Німеччині після війни, але більшість авторів, що писали в Німеччині, знайшли нову батьківщину в Америці, як, наприклад, Василь Барка, Яр Славутич, М. Орест та багато інших.

"Шляхи поетів Східньої України були тяжкі, головне під час останніх років культу Сталіна, як це пізнав Сосюра, що отримав Сталінську премію за поезію *Любіть Україну*, а кілька років пізніше був гостро атакований за ту саму поезію з ідеологічних причин. З поетів, що стали визначними, можемо назвати Л. Первомайського (нар. 1908), поета з широкою палітрою кольорів серед сучасної радянської літератури, та А. Малишка, який дотримує загальноклясичних взірців. Від часів 'відлиги', яка ледь-ледь заторкнула українську поезію, виросла нова група поетів. Вони народилися й виховалися за радянських умов, і протягом останніх п'ятьох років такі письменники, як Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Віталій Коротич і насамперед Іван Драч (нар. 1936), розгорнули певну діяльність із слушною оцінкою модернізму; не зважаючи на політичну критику, вони показали себе здібними торкнути нові ноти в довгій історії української поезії. Сьогодні може постати питання, чи українська поезія є ліпше репрезентована поетами на еміграції, чи вдома. Важко передбачити наступний шлях розвитку, але, як показали останні роки, поезія відродилася всюди, де сталося відпруження, і ми не можемо мати сумніву, що воно так буде і в майбутньому".

Статтю підписано літерами С. А. М., себто ініціалами покійного професора Колумбійського університету Кларенса Меннінга (Clarence A. Manning). Меннінг був добрим знавцем української історії й літератури і великим прихильником українців. Тому стаття правильно подає загальну схему розвитку української поезії. На відміну від більшості словників й енциклопедій, автор дає українське (а не російське) написання імен та назв і не засмічує матеріялу іменами третьюрядних авторів, згадуючи майже виключно тих, хто відіграв певну роллю у розвитку нашої літератури.

Однак, і тут я помітив деякі похибки, на яких хочу зупинитися. Найдошкульнішою вадою статті Кларенса Меннінга здається ме-

ні брак імен двох поетів доби Розстріляного відродження. Це Євген Плужник і Володимир Свідзінський, поети того ж виміру, що Зеров і Рильський.

Є кілька недоглядів у написанні імен — Байда Вишоновецький (замість Вишневецький) — це, мабуть, друкарська помилка.

"Костомарів" замість Костомаров — це випадок гіперкорекції... Поета Петра Гулака-Артемовського сплутано з Семеном Гулаком-Артемовським, автором *Запорожця за Дунаєм*.

Ще один маленький недогляд: автор згадує, що після війни з Німеччини до Америки виїхали "Василь Барка, Яр Славутич, М. Орест та багато інших". Але Михайло Орест нікуди з Німеччини не виїздив: він жив і помер в Авґсбурзі.

А під час переліку поетів із років "відлиги" пропущено коли б не визначнішого з них — Василя Симоненка.

Ще деякі недогляди в галузі літературознавчої термінології: наприклад, *Енеїду* Котляревського написано не "ямбічним пентаметром", а чотиристоповим ямбом, себто ямбічним диметром.

Та, не зважаючи на всі щойно перераховані похибки, стаття Кларенса Меннінґа в однотомовому *Енциклопедичному словнику поезії й поетики* справляє позитивне враження і дає правильне уявлення про розвиток української поезії.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ГРИГОРІЯ КРУКА

Аркадія Оленська-Петришин

Автори статей про Григорія Крука знаходять джерело його зацікавлення скульптурою в ганчарській праці його батька, яку він мав нагоду спостерігати ще з раннього дитинства. Крук вивчав різьбу в деревообробній промисловій школі в Станиславові, а опісля продовжував навчання у Львові. Скульптуру почав вивчати у Львівській школі декоративного мистецтва і продовжував студії в Краківській та Берлінській академіях мистецтв.

Як багато інших мистців, Крук бачить природу як один з важливіших елементів, що впливали на розвиток його творчості. У його випадку природа — це в основному людські постаті, які його завжди цікавили і він їх постійно студіював. Він оповідав в інтерв'ю (літо 1976), що був час, коли "без моделі не було ні одного дня". Він також пояснює натуралізм своїх ранніх творів сильними впливами студій над моделями. Натуралістичне моделювання постатей задовольняло Крука під час його перебування в Кракові, однак, переїхавши до Берліну, він відчув, що треба шукати свого особистого мистецького шляху, "від себе творчо працювати".

Туга за батьками, ріднею й атмосферою, яку він залишив дома, спричинилася до його зацікавлення світом українських селян. Він пригадував селян, яких бачив у церквах, при праці і в дуже специфічних ситуаціях, наприклад, з шапками в руках перед сідом. Такі спогади зворушували Крука і були головним поштовхом до праці над удосконаленням цієї тематики. Твори з селянською тематикою діставали прихильні відгуки німецьких мистецтвознавців, які, як розказує Крук, вважали, що в них переконливий вислів туги за батьківщиною.

Крук був свідомий потреби розвитку формальних засобів вислову і різниці між ілюстрацією його вибраної тематики та її мистецьким оформленням. Завдяки стипендії, яку мав довгий час у Берліні, він мав нагоду поступово працювати і поглиблювати свій тематичний світ та удосконалювати засоби вислову.

Крук не погоджується із спробами встановлювати суворі хронологічні етапи розвитку його творчості. Він радше підкреслює періодичне зацікавлення низкою проблем у своїх працях і відхід від даного формального чи тематичного циклу, коли відчуває його вичерпання. Наприклад, зацікавлення статикою по деякому часі збуджує потребу відійти від неї і зосередитися на

зображенні постатей у русі. При цій нагоді скульптор визнає, що саме в новіших скульптурах є більше наголосу на руху постатей, ніж у раніших працях.

Такий спосіб працювати, мабуть, спричинився до багатосторонності характеристик, притаманних творчості Крука. Крім вищезгаданого зацікавлення рухом чи статикою, він виконав велику кількість скульптур з масивними, а інших з витонченими формами, як також праць, в яких виявляється зацікавлення геометризацією форм, яка зовсім відсутня в більшості його творів. У Крука є також скульптури з вигладженою поверхнею, які становлять виразний контраст до більшості його праць з перевагою рапавої поверхні.

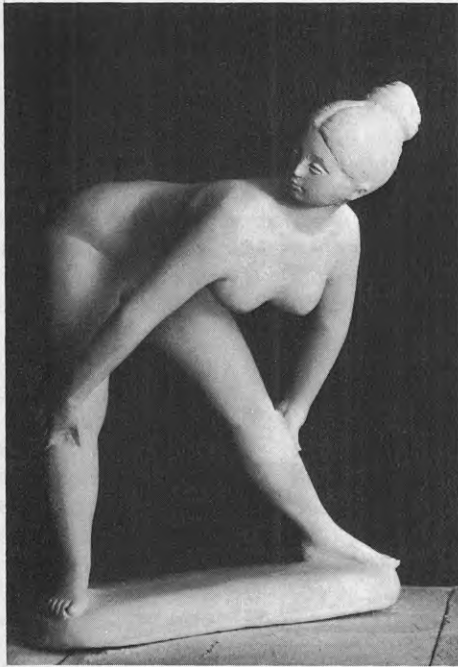
Одна з очевидніших характеристик великої більшості скульптур Крука, в якій можна бачити найпритаманніші риси його мистецького обличчя, — це масивність і вагомість його постатей. Масивність постатей, яка переконливо діє навіть у малих форматах, підсилена спрощенням форм і тим, що мистець оминає зайві деталі. Сам Крук також вважає масивність як одну з основних характеристик своєї творчості і свідомий того, що з витонченим виконанням, мабуть, мав би ліпший заробіток, однак, думає, що це був би для нього компроміс. Він зауважив, що зацікавлення масивністю постатей в його скульптурах треба пов'язувати з споминами з дитинства про повні постаті й одяг, який саме таку повноту підкреслював. На питання, чи він вважає опасистість постатей питомою слов'янським типам, Крук відповів, що так.

У масивних постах Крук досягає особливо сильно діючого вислову безпосередности. Щоб посилити експресивність творів, він часто спрощує форми, при цьому майже завжди успішно уникає схематизації і декоративности.

Пози, яких надає своїм скульптурам, часто підкреслюють масивність у всіх можливих позиціях: сидячих, зігнутих чи присадкуватих. У *Паламарі* мистець застосовує зігнуту позицію як скульптурний засіб, яким він віддає відчуття масивности й важкості, а також досягає вислову покірности. Масивність і важкість сильно вражають у низькій та присадкуватій постаті *Жінки з торбою*, зігнута поза і велика торба якої посилюють враження від твору.

Однак, виразу масивности Крук досягає також у струнких стоячих позах, як у *Робітниці на залізниці*, в якій форми спрощені й ледве визначені, а тяжкі й великі руки та грубий плащ, важкі чоботи посилюють враження цілості. Присадкувата постать *Дівчинки в снігу* знову ж є нагодою для виразу масивности й важкості.

Закриті форми є ще одним скульптурним засобом, яким Крук

Танцюристка (бронза)

*Поливаний понеділок
(бронза)*

Монах з Афону (бронза)

Прибиральниця (бронза)

посилює діяння масивности своїх творів. (Це протилежне до зацікавлення Архипенка, особливо після 1912 року, негативними просторами, відкритими формами, які надають його скульптурам легкості). Ідеї на скульптури з закритими формами Крук часто черпає із спостережень постатей свого оточення. Надхненням для одної скульптури була жінка, що приїхала на працю з Югославії і сиділа зігнута на залізничному двірці. В сидячих або зігнутих постанях форми слабо окреслені, що також сприяє враженню "закритості" його скульптур. У зовсім неконвенційній інтерпретації *Леди* Крук зобразив селянську дівчину з гускою, прототипом якої була дівчина, що продавала гуси на ярмарку в Югославії. У цій скульптурі в деталях є наближення до пласкорізьби, і навіть гуска начебто зливається з ритмами постаті й посилює враження "закритості" твору.

Крук виводить бльоковатість своїх форм з кубістичних традицій, хоча в його скульптурах є тільки подеколи натяки на геометризацию форм, притаманну кубізму. Мистець використовує можливість геометризації форм у гранчастості хусток, рукавів чи рук постатей. На його думку, компартаментизація різних "ізмів" є "річ умовна", "неначе трамвайні зупинки", і підкреслює, що все залежить від того, "на якому перестанку мистець висідає". В його оцінці важливіше те, щоб у мистецькому творі був зміст.

Крім виразу статичности й важкості скульптур Крука, навіть у нерухомих позах його постатей можна відчутти внутрішню динаміку і первісну силу, яка проймає його твори. Динаміка часто виявляється в легких сугестіях поз або навіть у складках одягу. Особливо цікаві твори, в яких мистець досягає гармонії між динамікою й статичністю, прототип яких можна побачити в зразках старовинної єгипетської скульптури.

Наявніший вияв зацікавлення динамікою в скульптурах Крука видний в його зображеннях постатей у позах руху. У великій кількості таких творів, як у *Поліваному понеділку*, хоч постань у позі руху є жвава і впевнена, в ній все ж вражає вага форм. Крук знаходить особливу нагоду для зображення постатей у позах руху в серії танцюристів. Однак, у багатьох з цих творів з масивними формами вражає евокація дуже повільного і вагомого руху. Крук досягає більшої легкості руху в скульптурах з витонченими формами та вигладженими поверхнями. Такою є *Танцюристка*, скульптура в якій помітне несподіване в творчості Крука зацікавлення виразом грації. Однак характеристики, питомі його творчості, які з переконливістю вражають в масивніших постанях, здаються менш наявні в творах з витонченими формами, особливо тоді, коли в них вигладжені поверхні.

Багатосторонність тематики в Крукових творах є джерелом

різноманітності експресивних можливостей. Найсильніше діють ті, в яких мистець дегуманізує постаті, коли важко провести лінію між первісністю, спотворенням і гротеском. У таких творах він досягає особливо сильного вислову засобами спрощення і деформації форм. Глядач може бути відштовхнутий грубуватістю непривабливих постатей, однак, він вражений силою експресивного діяння скульптур. Тут можна навести протилежний приклад зображення ідеалізованої постаті "пін-ап гірл", мистецькі експресивні якості якої можуть бути зовсім незначні або відсутні. До найекспресивніших творів належить *Прибиральниця*, яка, дегуманізована тяжкою працею, з обличчям повним болем, рачку на колінах і руках. У *Злодії* заглиблені очі та уста спотворюють людину, однак посилюють враження від цілості. Спотворений, мученичий стан людини зображений також у *Молитві*, *Невільнику* та в ряді інших творів.

У цілості праць Крука можна зауважити декілька основних тематичних циклів, між якими сюжети села належать до найважливіших. У цих скульптурах бачимо не тільки жанрове зображення селян, але й евокацію селянської дійсності, з її безпосередністю, первісністю та близькістю до господарської праці, яка часто посередньо натякає на нужду цього світу. Крук вглиблюється в багатий емоційний світ селянської тематики в постатях при праці, в церквах або на відпочинку. В його творах тематика з життя селян звучить правдиво, бо мистець не віддаляється від неї в позі стороннього глядача, не ідеалізує тоді, коли ідеалізація відтягла б спостережника від глибшого відчуття зображуваного світу. Селяни Крука зображені часто в позах, які посилюють вираз великої кількості емоційних станів, як духовний спокій, скромність та покора, як також радість або впевненість. Прості типи селян, які переважають у скульптурах Крука, співзвучні з масивними скульптурними формами, а їхній скромний одяг гармонізує з спрощеними формами мистецьких засобів.

Найбільшій індивідуалізації постатей Крук, мабуть, досягає в чоловічих постатях, в яких також втілені позитивні риси селян. *Віім*, повна сидяча постать заможнішого селянина, втілює спокій, задоволення й гідність. У постаті *Сивача* є почуття гідності в праці, а в *Процанні*, скульптурі чоловіка, який рукою закриває обличчя і ховає смутком, можна відчутти зрівноваженість й опанування емоцій.

Жіноча тематика, велику кількість якої становлять сільські жінки, часто з хустками на головах, є особливо важливою в цілості творчості Крука. У великій кількості жіночих постатей вражає зацікавлення мистця зображенням типу людини з пласким заокругленим обличчям, а не індивідуалізація окремих постатей. Хоч сильне враження від жінок Крука є безсумнівним, відсутність

ідеалізації у великій кількості скульптур є одним з шокуючих аспектів творчості мистця. У *Поливаному понеділку* є щось грубе та фізично відштовхуюче в селянській жінці з широко розкаряченими ногами та масивними формами тіла, масивність яких підкреслена нахилом тіла, глечиком та одягом, бганки якого вказують на грубий матеріал. Однак, переконливе самозадоволення жінки, її веселість і грайливість переважають вищезгадане враження. Мистець досягає легкості пози помимо масивних форм тіла в таких скульптурах як *Прибиральниця* (стояча), поза якої, з руками не бедрах, вказує на кокетливість та легкодошність.

Крук часто досягає несподіваної експресивности дуже простими засобами, наче натяками на пози постатей. У *Біженцях* спрощені форми та легкий нахил голови матері над дитиною переконливо передають турботу жінки. У *Стражденній матері* Крук досягає експресивности твору легким нахилом тіла назад, тільки сугестією похиленої в бік голови та в безнадії опущеними руками. У *Жінці, що чекає* він уникає зайвої деталізації і тільки спертою на зложені руки головою та легким ухилом тіла жінки передає її настрій задуми.

Окрему тематичну групу в творчості Крука становлять священики, ченці й черниці. У цій групі також бачимо широкий емоційний діапазон і відмінності зображення від витончених одухотворених постатей до сатиричних інтерпретацій їхніх товстих земних тулубів. Витончена та легко зігнута постать у клобуку *Монаха з Афону*, в позі покори, — далека від земних селян. Однак, більшість духовних осіб Крука радше вражають своєю світськістю. Священики часто грубуваті, з обмеженим виразом їхнього професійного стану, з масивними формами тіла та спрощеними обличчями, як це помітно в керамічній скульптурі *Сидячий єпископ*. Мало одухотворености чи побожности помітно в повній постаті *Римської черниці*, хоча вона зображена з вервицею в руках.

Найрізноманітнішу тематичну групу в творчості Крука становлять акти. Ця група включає масивні жіночі постаті з рапавою поверхнею, як також витончені акти з вигладженою поверхнею та в граційних позах. У *Жінці в купелі* Крук зображає масивну, фізично мало атрактивну жіночу постать з обвислим тілом і пласким, без виразу обличчям, до якої *Стояча жінка* і *Танцюристка* (без одягу) становлять особливо виразний контраст. З типовим йому гумором Крук зауважив про стрункі жіночі постаті, що, "крім разового хліба", треба часом "їсти торти".

Акти також включають групу рисунків, у більшості яких Крук байдужий до індивідуальности моделі. У рисунках, які справляють враження живих, нашвидку виконаних студій, мистець

часто зацікавлений виразом рухомости, сугестії якої він досягає повторенням заокруглених ліній. Крук не вважає, що його рисунки тісно пов'язані з скульптурною тематикою, а є радше "заохотою до скульптури". Як і скульптури, рисунки Крука спрощені: він кількома лініями схоплює позу постаті.

Ще одну групу скульптур становлять портрети, які мистець часто виконує на замовлення. Як і в інших портретистів, загальною проблемою у Крука є потреба поєднати зображення моделі й збереження своєї мистецької особистости. У кращих портретах мистець наближається до моделі, не втрачаючи питомих його творчості прикмет, як це помітне в постатях з повними формами облич. Однак більша увага до деталей та вигладженість поверхні часом віддаляють портрети від більшости скульптур, які типовіші для його творчости.

Крук розказував про можливість, що його твори будуть постійно зібрані в одному з музеїв Німеччини. Сам мистець не хоче, щоб його праці були розкидані по різних місцевостях. Як винагороду за скульптури німці могли б дати йому пенсію, зробити добрий каталог та опікуватися його творами.

Розуміючи позицію Крука, все ж доводиться шкодувати, що українська громада в діаспорі не може створити для нього подібних можливостей. Добре було б, якби хоч частина творів Крука залишилася в українському середовищі, при допомозі якоїсь інституції або фундації, як у випадку Грищенка.

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

Микола Руденко

Від автора

18 квітня 1975 року проти Радянської групи Міжнародної Амнесії почалися репресії. У мене на квартирі влаштовано обшук. Разом з іншими рукописами вилучено *Економічні монолози* — український і російський варіанти. Український не був передрукований, його взяли в чернетці. Російський варіант зберігався не тільки у мене, але також і в московських друзів. Тому я сподівався, що рукопис не загинув. Невдовзі з'ясувалося, що я помилився. У друзів також влаштовано обшуки, одного з них (А. Твердохлебова) заарештовано. Мене спрямували до камери попереднього ув'язнення, але за два дні випустили. Таким чином усі примірники *Економічних монологів* опинилися в руках КГБ.

Я завжди вірив, що закони природи — незалежно від того, подобаються вони нам чи не подобаються, — не підпадають під дію карного кодексу. Чи може КГБ або прокуратура унедійснити закон збереження і перетворення енергії? В *Економічних монологах* мова йде про те, що теорія додаткової вартості К. Маркса заходить у непоборну суперечність з цими всеохопними законами природи. Тому я не тільки не ховався з цією працею, а протягом дванадцятьох років методично писав про неї в ЦК. Закінчилося це тим, що мене виключили з партії, заборонили друкувати мої твори. Наді мною нависла загроза психіатричної лікарні...

Зрештою, все це викладене на сторінках цієї книжки. Тут мені хочеться поговорити про інше.

Важко, болісно відбувався в моїй душі відрив від марксизму. Для мене було мало гіркого досвіду — я намагався розібратися в глибинних закономірностях цього вчення. І от виявилось: теорія К. Маркса не витримує критики з боку сучасної фізики! Не шкодило перевірити її також за допомогою кібернетики. Я — лірик, а не фізик. Років п'ять пішло на те, щоб якось засвоїти премудрості

У попередньому числі ми подали коротку інформацію про працю Миколи Руденка *Економічні монолози* і повідомлення про те, що вона готується до друку в нашому видавництві. Тут передрук вступного слова автора і першого розділу з першої частини книжки "Прощай, Марксе". — *Редакція.*

точних наук. І все ж я не міг покладатися на свої дилетантські знання — потрібно було досвідчених консультантів.

Що й казати — мені вельми пощастило: років зо два тому я здобув наукових консультантів в особі Сахарова А. Д. і доктора фізико-математичних наук Турчина В. Ф. Ледве чи треба пояснювати, хто ці люди — їх знає весь світ. Либонь належить лише уточнити, що В. Турчин не лише фізик, але й кібернетик. Так почалася праця над *Економічними монологами*.

Того дня, коли до моєї квартири увірвалися офіцери КГБ, на письмовому столі лежав приготований для висилки Турчину В. Ф. новий розділ, написаний за його порадою — детальний опис закономірностей *Економічної таблиці* Ф. Кене. Поруч лежав лист, в якому я дякував ученому за неоціненну допомогу. Турчин так і не одержав ні цього розділу, ні листа...

Але світ не без чудес: майже рік пізніше, коли я вже почав привикати до того, що *Монологи* загинули безповоротно, вони раптом повернулися до мене таємничими шляхами *Самвидаву*. Виявляється, їх читають, обговорюють, передають з рук до рук. Мені так і не пощастило встановити, хто зберіг рукопис. Звичайно, я був невимовно радий! Але разом з тим і засмучений: рукопис потрапив до *Самвидаву* не опрацьований остаточно.

У мене був намір колись написати цю книжку наново. Тепер я вирішив доробити *Монологи* і запропонувати *Самвидаву*, так би мовити, друге видання. Дуже шкода, що не зберігся український варіант. Заходжуватися коло зворотного перекладу я покищо не спроможний. Можливо, це зробить хтось інший — перечити не буду. Я, звичайно, маю труднощі з російською мовою. Сподіваюся, читач це зрозуміє і пробачить.

А як же бути з багаторазовими попередженнями Київської прокуратури? Супроти мене було висунуте те саме обвинувачення, що й проти А. Твердохлебова: поширення свідомо неправдивих вигадок, які ганьблять Радянський суспільний і державний лад. Мене звільнили лише тому, що наближалось 30-ліття перемоги над Німеччиною, незручно було тримати інваліда війни в тюрмі. Потім знову викликали, примушуючи підписати попередження про те, що справа моя буде відновлена — цим разом з урахуванням рецидивів. На кінці обов'язково нотовано: "Зміст попередження мені зрозумілий". На останньому з цих грізних документів я написав наступне:

"Зміст попередження мені не зрозумілий. Я не поширюю наклепів на Радянську владу, а намагаюся довести до свідомості людей найважливіші закони природи. Не розумію, як можна за це переслідувати".

Гадаю, що цим усе сказане.

10. IV. 1976

I. БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Небо, земля і люди. Пласти глини під ногами, напоєної людською кров'ю. Були пожежі, були війни — усяке було на цій землі. Недавно вчені знайшли людські кості, яким чотири мільйони років. Людські — не мавпячі! І завжди люди жили з одним і тим самим питанням: чому ми убиваємо один одного? Невже не можна жити по-інакшому?..

Археолог пересипає з руки в руку жменю золотих монет. Дивиться не на них — погляд його спрямований у простір, у світову безмежність. Людина чомусь завжди прагнула надати монетам форму Світила, навколо якого обертається земна куля. Чому? Чи немає в цьому неусвідомленому порухові людської душі відповіді на болюче питання, яке ми вперше ставимо собі ще в дитинстві, але так і відходимо в могилу, нічого не визнавши і не пояснивши?

Люди убивають один одного за гроші. Сумління наше обурюється: доки? І все ж вони, гроші, не лише не відмирають, а, навпаки, — набирають дедалі більшої влади над нами.

Протягом багатьох тисячоліть філософи і пророки намагалися зрозуміти і пояснити Бога. Двісті років тому людський розум спрямувався на інший шлях: *що таке гроші?* І хоч спочатку ніхто не твердив, що це одне й те саме питання, однаке для багатьох людей політекономія замінила релігію. Зрештою, скоро буде сказане: або те, або те. Як говорили й говорять: або Мохаммед, або Христос.

Горький назвав доляр Жовтим Дияволом. Але доляр від цього не похитнувся — лишився тим, чим був. Що ж він таке — Бог чи Диявол? І чи можна поважно обговорювати подібні питання? Бог — над нами і в самих нас. Він є сутність світу, сутність людини, сутність життя. Диявол тишком-нишком позбавляє нас цієї вищої сутності: насолоджуйтеся життям, не ставлячи дурних питань. Ви — самі для себе, іншого змісту немає. Пийте, співайте, радійте. Потім появиться горбок над головою — от і все...

А що робити, коли ці прокляті питання переслідують тебе з року на рік, не залишаючи хвилини для відпочинку?...

Тоді ти — неповноцінна людина. Або хворий — треба лікуватися. На все вже є відповідь. Нема чого тобі сушити мозок — К. Маркс усе пояснив. Читай *Kanimal*.

Питаю: а ви його читали? Ви його вивчили? Ви його засвоїли?..

Дивляться з подивом: звідкіля такий узявся? Існує інститут марксизму-ленінізму, там вивчають. Їм за це гроші платять.

Знову гроші! Та що ж це таке? Чому їх платять? Чому їм служать! Та сама відповідь: читай *Капітал*, там усе сказане.

Коло замикається. Навіть не коло пізнання — всього лише коло недорозумованих питань, які могли б якось розворушити людську думку. Але вона заснула, усопла.

Kanīmal витиснув *Біблію*, яка відповідала на питання: що є Бог? Маркс усе своє життя присвятив одному питанню: що таке гроші? Звідси мало слідувати: відповідаючи на одне з цих питань, ти тим самим відповідаєш на друге. Так уперше вголос було заявлене те, що раніше тільки припускалося: світом правлять гроші.

Ну, а як же з Богом?..

Хтось заперечить: сама постава питання виглядає безглуздо — Бог і гроші! Але я цього не певен. Таємниця грошей — дуже велика таємниця. І цілком можливе, що ці великі таємниці десь зливаються в одне. Мова йде не про підміну одного другим, а про одну й ту саму сутність. Ми тримаємо в руках якусь нитку, не розуміючи, куди вона може нас привести. Ми не надто допитливі, бо знаємо: за надмірну допитливість треба платити життям.

Мушу застерегтися: для мене Бог є Природа, матерія. Це не пустощі з словами, а філософічна позиція, якій на ім'я гілозоїзм. Або пантеїзм, що в загальному одне й те саме.

Читач далі знайде, у чому саме я не згоден з Марксом. Але перед тим прошу звернути увагу ось на що: суперечка про природу грошей — це завжди суперечка майже теологічна. Можливо, навіть не "майже", а серйозно. Не тільки так вона виглядала в минулому — так вона виглядає й сьогодні. Принаймні за своїми наслідками: мене *відлучили*, як відлучали завжди тих, хто по-інакшому розумів сутність Бога. Так, мене виключили з партії за питання, на які трудно відповісти. Не пхайся з своїми дурними "чому" — надокучив!..

Ось вам ще один доказ, що *Біблія* і *Kanīmal* розв'язують одні й ті самі питання. Саме тому існує суперництво між ними. Півсвіту живе за *Біблією*, півсвіту — за *Kanīmalом*. Чий шлях ближчий до істини?..

Айнштайнові *Біблія* не заважала творити теорію відносності. Марксові вона заважала. Чому?

Політекономія хотіла бути наукою. Але одна справа хотіти, а друга — могли. Те, що побудоване на вірі, — не є сутою наукою. Мене не виключили б з партії, якби я сказав: "Не розумію Айнштайна". Але я так сказав про Маркса — і мене виключили. Як не розумієш — вір! Інші розуміють. Але чи розуміють інші?..

...А золота монета все ж чимось нагадує Сонце. Формою, кольором. Чи знав той, перший, хто надав їй такої форми, вищу таємницю грошей?..

...Ще одна безсонна ніч. А скільки їх уже було! І, видимо, не менше попереду.

Живу за містом. Трудно мені добиратися до Києва — автобуси так переповнені, що всю дорогу доводиться висіти між людськими тілами, які притискають тебе головою до стелі. Після такої подорожі я весь скований болем.

Давно це було — першого року війни. Розривною кулею розтрошений таз, ушкоджений хребет. Зрештою, людина до всього звикає. Звук і я. Треба годинку-другу посидіти на лавці — і біль відступить. Тоді я бадьорим кроком зйду кам'яними східцями туди, де нині все має скінчитися. Не хочу виглядати хворим — не такий сьогодні день...

Цілий рік тривало вигнання мене з партії. Повільно крутилося важке жорно, в якому перемелювалося моє життя. Сьогодні об одинадцятій годині ранку бюро Київського міськкому КПУ має розглянути мою апеляцію. І хоч це досить дивне, одначе в мені ще тліє несмілива надія: а раптом усе зміниться? Тридцять п'ять років віддано комуністичній партії. Ціле життя! Комуністом я й помру. Одначе моє уявлення про комунізм стало інакшим.*

---

* Коли писалася ця книжка, я ще по суті не був переконаним дисидентом. Сьогодні я став ним. І от сиджу, думаю: викреслити ці рядки чи залишити? Я ж знаю: серед радянських дисидентів є немало людей, які після цих рядків відкинуть мою книжку, як щось глибоко чуже. Я їх не засуджую за це — саме слово "комунізм" викликає в їх свідомості гіркі думки про концтабори і тюрми, про мільйони замучених співвітчизників. Одначе мені б хотілося закликати моїх колег до терпимости. Так, ми різні, але сходимося в одному: не можна кидати людей у тюрму за їх переконання. І коли ми сходимося на цьому, то зобов'язані також перемогти термінологічний фетишизм. Справа не в назвах, а в глибинній сутності понять. Не буду тут пояснювати, що я розумію під словом "комуніст" — це саме собою проясниться тоді, коли книжка буде дочитана до кінця. До того ж, я й сам міняюся: у другій книжці *Економічних монологів* я вже не той, яким був у першій.

— Але пощо мені все це? — вигукне нетерплячий читач. — Ніякі варіації на дану тему мене не приваблюють.

У такому разі я, звичайно, здаюся: подібний аргумент завжди діє незаперечно. Але такому читачеві хочеться сказати наступне: ця книжка написана зовсім не про те, як я розумію комунізм. Про комунізм можна сперечатися і не сперечатися — не це головне! У цій книжці мова йде про *закони природи*, з якими ти, шановний читачу, знайомий недостатньо. Ні, це не твоя провина. Цим великим знанням не пощастило з самого початку: теорія трудової вартости А. Сміта виявилася приступнішою для розуміння, ніж теорія Ф. Кене. І тому ось уже понад два століття справжня наука перебуває в тіні, а на авансцені самовпевнено розгулює псевдонаука, з якої й виростає марксизм.

Звичайно, я не претендую на повне наświetлення цього питання. Одна-

Писав про це в ЦК — писав багато і пристрасно. Вірив, що цього від мене вимагає статут партії. Ми люди тільки тому, що нам дано язик. Але хіба його дано на те, щоб приховувати думки?

Так, ці листи — вони упали на мене зверху, наче сніг на голову. А я ж їх нікуди більше не посилав — тільки в ЦК! Усі вони підшиті до моєї персональної справи — це й є головне обвинувачення проти мене.

Двері видавництва для мене закрилися задовго перед тим, як почалася моя персональна справа. Закрилися всюди — у Києві, в Москві і навіть у Болгарії, де готовано до друку мій роман.

Спочатку я не розумів, що, власне, сталося. Адже я нічого не дозволеного не чинив. Хіба листи до ЦК можна висувати в якості обвинувачення?

Три роки без заробітку — чи легко це? Немає його і попереду. Немає тому, що я не зможу зректися своїх переконань.

Міськком партії міститься у сірій будівлі, яку побудовано в тридцятих роках для українського уряду. Хто його будував — Постишев чи Косіор? Зрештою, це не має значення. У задумі будівничих ця будова повинна була втілювати в собі силу і нерушимість Радянської влади. Одначе, поруч з легким, майже невагомим Андріївським собором (його будував Растреллі) виріс величезний дот з залізобетонними прапорами. Масивна споруда ця не втілювала в собі нічого, крім кричущого бюрократичного несмаку. Вона підобгала під себе Володимирську гірку, де тисяча років тому стояли княжі палаци. Є щось зловісне в цій немисленній важкості — здається сама земля намагається її відкинути, але в неї не вистачає сили.

Це добре, що я приїхав сюди на дві години раніше. Так я завжди робив, щоб відпочити від стиску в автобусі і подолати біль, який став щоденним супутником мого життя.

Віддалившись від постишевського дота, уповільнюю кроки біля пам'ятника святого Володимира. Це тут одержав хрищення наш народ, звідси по руській землі пішло християнство.

Усе це фіксується в моєму мозку — і величезний дот, і воістину величний пам'ятник, в якому так багато доброти, святої

че мірою сил і здібностей я спробую викласти те, що я зрозумів за півтора десятиліття болючих пошуків. Глибоко переконаний: жодна освічена людина не має права не думати про ці найбільші закони природи. У них — життя або загибель нашої цивілізації! І ніяк не менше.

І лише тоді, коли ти, дорогий читачу, переконаєшся в тому, що ці великі закони природи ти засвоїв, можна буде посперечатися, чого ми хочемо — комунізму, соціалізму чи капіталізму. У протилежному разі наша суперечка зведеться усього лише до спроб утвердити чи відкинути той чи той політичний термін, те чи те історичне ім'я. У подібній суперечці брати участь мені не хотілося б.

людяности. Мідь, залізо, бетон втілюють у собі духовне обличчя часу — це неминуче. Мимоволі замислюєшся: де більше правди — у християнському тисячолітті чи в нашому піввіці?..

Так, з подібними думками нема чого робити на бюро міськкому. А мені ж не завжди була неприємна ця будова, в якій за дві години остаточно і безповоротно вирішиться моя доля. Чверть віку тому я входив до неї як господар. Я був тоді членом Київського міськкому партії, секретарем парторганізації Спілки письменників України, головним редактором літературно-художнього журналу *Дніпро*...

Біль у хребті ще не пройшов. Щоб його погамувати, треба зосередити думки на чомусь іншому. Мимоволі задивився на похилого чоловіка, що сидів на сусідній лавці. Він був старший від мене років на десять. Пенсіонер, звичайно. Здається, я міг би докладно описати все його життя. Руйнував церкви, будував заводи, воював, потім відновлював Хрещатик. Але ось чого я не знаю: про що він тепер думає? Погляд у нього якийсь дивний — ніби старий, дивлячися на святого Володимира, намагається щось пригадати. Щось таке, про що йому говорили в дитинстві, але воно давно забулося, Тепер давно забуте знову затеплилося в його душі, ніби вугілля під холодним попелом, коли на нього подме вітер.

— Скажіть, як ви розумієте хрест? — упіймавши на собі мій погляд, запитав незнайомий. — Адже мусить бути в цьому знаку якийсь сенс. Я, знаєте, не можу уявити, щоб люди несли з віку у вік щось зовсім безглузде.

Волосся в нього сиве з жовтуватим відтінком, ніби вуса у запеклого курія. Одягнений мішкувато, але сорочка біла, чиста.

— Є сенс, — відповів я, піднісши очі на постать князя Володимира.

— Який?..

Як пояснити цьому чоловікові, що ось уже понад десять років я пишу до ЦК саме про те, про що він питає? Відповідаю моєму співрозмовникові: це найбільша з усіх формул — формула Сонця. І навіть більше — формула Субстанції. У всіх релігіях світу субстанцію називають Богом. Для мене слово Бог не є обов'язкове, одначе воно мене і не лякає — субстанція це об'єктивна реальність, що перебуває за межами нашого відчуження. Саме тому вона існує незалежно від нього. Матерія, звичайно. Невидима Природа. Променева тканина Світової безмежності. Творчий суб'єкт, з якого все виникає і туди повертається після розпаду. Усе без винятку — зірка, планета, людське тіло...

Мій співрозмовник виявився більше підготованим для філософської розмови, ніж я міг сподіватися.

— Алеж це метафізичний матеріалізм, — зауважив він.

— Ми заплуталися в метафізичній павутині, — сказав я з сумом. — І в цьому наша трагедія.

Почав йому пояснювати: метафізика в історичному розумінні — те саме, що онтологія. Слова-синоніми. Ленін ніколи не виступав проти онтології як науки про буття. Енгельс, звичайно, виступав проти метафізики. Одначе мені думається, що він виступав проти тих її форм, які сприймали світ застиглим, незмінним. Ось чому потрібен був діалектичний матеріалізм. Але аж ніяк не заради повалення онтології. Повалити її так само не можна, як і субстанцію.*

— Чудно, — зідхнув мій співрозмовник. — Розумом однаково цього зрозуміти не можна. Можна тільки вірити.

— Ви — член партії? — запитав я.

Старий зніяковів.

— Так. Ну то й що?..

— Для комуніста мало самої віри — потрібне знання.

— А ви хіба знаєте?

Я змовчав. Справді: чи знаю я? Щоб відповісти на це питання треба якось себе перевірити. Знання перевіряються в суперечках, дискусіях. Але зі мною ніхто не сперечався. І навіть ніхто не хотів поговорити. Просто оголошили: тобі не місце в партії. І хоч як я потім доводив, що в моїх поглядах немає нічого ворожого, мене ніхто не слухав. Так, саме в цьому мене й обвинувачували: ти — метафізик, але не марксист. Обвинувачували на основі листів, які я надсилав до ЦК. І кожен з обвинувачів потайки думав: "Який же ти дурень! Знай собі те, що знаєш. Але пощо про це кудись там писати? Та ще до ЦК. От і догрався".

Власне, не тільки думали, але й говорили. Перестерігали, що добром це не закінчиться. Одначе я не міг не писати — це вище за

---

* Тут я ще не позбувся компромісу. Насправді між матеріалізмом Енгельса і матеріалізмом Леніна — ціла безодня. Енгельса можна назвати матеріалістом-предметником. Такий матеріалізм не лише не потребує онтології — навпаки, вона йому глибоко ворожа. Саме тому Енгельс намагався знищити метафізику. За часів Леніна предметний матеріалізм був уже неможливий. Тому Ленін, не бажаючи піддавати критиці вульгарний (предметний) матеріалізм Енгельса, м'яко, ніби крадькома, намагається відновити в правах метафізику під ім'ям онтології. Так це й мандрує з одного видання в друге: метафізику плямують як методу буржуазної філософії, онтологію визнають правомірною і конечною. Досить порівняти відповідні статті в *Українській Радянській Енциклопедії*, щоб перекоонатися в цьому. Звідси напрошується висновок: у людей, що називають себе марксистами, ніякої філософії немає і ніколи не було. Боротьба відбувається всього лише з-за назв: один з синонімів належить знищити, другий можна допустити до вжитку. Ось чому мені не хотілося б, щоб щось подібне відбувалося з поняттями "соціаліст" і "комуніст".

мене. І вище за всіх нас. Одне слово — Бог! Він же Природа. Те, про що говорили Пітагор, Бруно, Спіноза, Сковорода: Бог є Природа, Природа є Бог...

— Коли вже Природа, то не Бог, — зауважив співрозмовник, якому я повідомив споконвічну формулу пантеїстів.

— Але вона Суб'єкт. Розумієте?..

— Суб'єкт? — здивувався він.

— Саме так. Світова філософія має двоє крил. У ній існує суб'єкт гносеологічний — тобто суб'єкт пізнання. Це — я, ви, інші люди. Словом, людина. Але існує також Суб'єкт Творчий. Коли ми відкидаємо онтологію, то разом з нею відкидаємо і субстанцію. А тим часом не ми ж створили Всесвіт — він створив нас.

Це, звичайно, не нове. Так завжди й доходили до Бога. Справді: якщо Всесвіт не є Суб'єктом Творчим, тоді належить шукати такого Суб'єкта, який створив і Всесвіт і самих нас. Існування подібного Суб'єкта й заперечував марксизм. Але хіба це дає нам право заперечувати той незаперечний факт, що сама природа є Суб'єктом? Хіба вона не Мати наша? Хіба ми вийшли не з її лона? Тоді хто ми і звідки? Ось чому гносеологія без онтології — це наука тих, що не пам'ятають свого походження.

Мій співрозмовник не сказав того, що часто мені доводилося чути: "До чого вам це потрібне?" І я був вдячний йому за це. Ми обидва, не змовляючися, подивилися на обличчя святого Володимира — подивилися знизу, як малі діти дивляться на батька. Здавалося, він говорив нам: "Думайте, думайте! Не поспішайте з висновками. Ви так багато наробили помилок, що більше не маєте на них права".

Кожен з нас думав про своє. Перед моїм духовним поглядом проходило все моє життя. Щось подібне я відчував лише тоді, коли лежав на бруствері, обливаючися кров'ю. Це було на підступах до Ленінграду, який ось-ось мав опинитися в залізних лещатах бльокади.

...Тепла кам'яниста земля під ногами. Терпкий дух полину — так пахне моє дитинство. Вода, молоко — у всьому присмак полину. Я біжу за село зустрічати батька. Мені шість років. Батько працює в копальні. З роботи він обов'язково заходить до крамниці, щоб купити ковбаси і медяників для мене.

Ось він з'являється на горбі, я біжу йому назустріч. Він підхоплює мене і підносить над головою. Моїм очам відкривається неозора степова далечинь з задимленими териконами, павутиною канатних доріг, "кукушками", що бігають, — так називалися невеликі паротяги, що вивозили вугілля з-під копальняних копрів.

Почуття мужеської сили, почуття неба над головою, почуття світового простору, до якого залучають мене могутні батькові руки — ось що лишилося мені як спадщина. Та ще батьківський

обушок, що висів під стелею, і мідна шахтарська лямпа. Та копальня, яка любила батька і пишалася його подвигом.

Могутні руки обпалені до кісток. Обпалене все тіло — немає живого місця на ньому. Замість шкіри — мокре простирано. На копальні трапилася пожежа, батько кинувся рятувати товаришів. Їх урятував, а сам згорів. Двадцять днів прожив він у страшних муках. Мати не підпускала мене до нього — він не дозволяв...

...Жорстоко жив старий Донбас. Копальня на копальню ходили з сокирами. Ми, діти, засвоювали цю безглузду жорстокість від дорослих. Лежу побитий мало не до смерти. Били камінням. І завалили камінням — думали, мертвий, найстаршому з моїх катів не більше семи років. І мені стільки ж.

Але я все таки опритомнів і виліз з-під каміння. Чи то ніч навкруги, чи я осліп. Почав кричати. Хтось почув і потягнув мене, закривавленого, до матері. Ліве око назавжди лишилося бездіяльне. Воно не ушкоджене, але перебитий зоровий нерв...

...Мене приймають у кандидати до партії. Приймають люди, яких урятував мій батько. Я закінчив десятирічку — перший письменний у нашій родині! Батько, мати, старші брати — ніхто з них не вмів навіть підписатися. Копальня видає мені путівку в життя: поїдеш до університету комуністом.

І ось я студент Київського університету. Але це був 1939 рік, усі мої однолітки ішли до армії. У моїй групі лишилися самі дівчата. Соромно — ти ж комуніст!..

Вийжджаю на Донбас, вихитровую обдурити лікарську комісію — я ж напівсліпий — і потрапляю в дивізію НКВД ім. Дзержинського. Дивізія особливого призначення, призначена для охорони уряду, Кремлю, Мавзолею, вілли Сталіна і шосе, яким він їздить до вілли. Кінні патрулі по лісах. Військові паради, після яких ми, блакитні вершники Берії, поескадронно ховаємося по найближчих дворах. Патронташі набиті бойовими патронами. Пощо, чому? Мирні люди несуть десятки тисяч портретів людини з вусами, а вусатий оригінал махає рукою своїм незчисленим копіям. Пощо бойові патрони?...

...Вибухла війна. Нас, звичайно, туди не пошлють, у нас — особливе призначення.* Рапорт за рапортом подаю комісарові — хочу на фронт. Потрапляю на гавптвахту за свої твори. А виїшовши звідти, знову пишу. Нарешті моє прохання вдовольняють: відкомандирований на курси політробітників до міста Ново-Петергофу. На той час я вже був членом партії.

...Лікарі прочищують рану. Наркоза перестала діяти, але я

---

* Пізніше я дізнався, що цей мій полк виселяв кримських татар й інші народи, які чимось провинилися перед Сталіном.

мовчу, терплю. Чую їх розмову. Вони прорікають мені похмуре майбутнє: ліжко, вічне ліжко!..

Жахи ленінградської бльокади. Рік ліжка. Одначе...

Лікарі помилилися. Я не лише почав ходити, але й повернувся на фронт. Не в окопи, звичайно. Працював інструктором пропаганди шпиталю, помполітом військового складу. А в 1946 році демобілізувався як інвалід.

Життя моє склалося так, що темні сторони нашої дійсности лише легко доторкнулися до мене. Арешти на донецьких копальнях у моїй свідомості не сполучилися в загальний образ — я не знав, що це був "набір" досвідчених вибійників і прохідників для Воркути. Від "гнилої інтелігенції" толку мало — у ГУЛагу також належить зміцнювати диктатуру пролетаріату. Голод 1933 року гнав людей на Донбас — шахтарі одержували "підземну" пайку. Я чув про голод, але не уявляв усіх його жахів. У нас також голодували, але люди не вмирили.

Тому важким ударом звалився на мене 1956 рік, коли з доповіді Хрущова я дізнався про злочини Сталіна. Я й себе відчув винним за ці злочини. На мені також колись красувався блакитний кашкет. Я пишався тим, що охороняв Вождя...

Перевернулася моя душа, попереднім я вже бути не міг. Почалися болючі шукання: де коріння помилок, що породили сталінщину? Щось не те з самою теорією. І коли цієї помилки не знайти, вона лишиться в фундаменті нашого суспільства, як міна уповільненої дії. А в нас же є діти. І в дітей також мусять бути діти. Хіба не за них ми спливали кров'ю в окопах?..

Старий перервав мої думки несподіваним питанням:

— Скажіть, чи ви в усьому довіряєте Марксові?

— Як людині, що любить людей, — безумовно, — відповів я стримано. — Його життя я вважаю подвигом.

— А як ученому?

Питання дуже серйозне. На нього відповісти надзвичайно трудно. Чи існує взагалі така наука — марксизм? А як існує, то в якій частині марксизм належить вважати наукою у повному значенні цього слова? Звичайно, фундаментом марксизму є політична економія. Але чому ж сталося так, що югослави ідуть своїм шляхом, ми — своїм? Китайці визнають лише свій і албанський марксизм, усіх інших називають ревізіоністами. А що це таке — ревізіонізм? Маркс говорив: "Усе піддавай сумнівові". Отже, як піддавати сумнівові самого Маркса, то це також можна вважати марксизмом — у даному випадкові ми виконуємо його найпотаємніший заповіт. І тоді всякий ревізіонізм зникає — ми лишаємося марксистами. Одним словом, "марксизмів" може бути стільки, скільки знайдеться тлумачів. А тим часом з справжньою наукою нічого подібного відбуватися не може. На всіх мовах, у

всіх країнах Ньютона, Айнштейна, Менделєєва розуміють однаково. Їх висновки легше перевірити на досліді. І тоді це є наука.

— Ви вивчали Маркса? — запитав я.

— Хіба його можна вивчити? Це ж цілий океан. Але в комунізм я вірю.

— І я вірю. Років через п'ятдесят люди будуть будувати міста в Космосі. Чи можна увити приватну власність там, у небі?...

— Так, це дурне.

Раптом я відчув, що ця людина далеко ближча мені духовно, ніж можна б чекати від випадкового співрозмовника. Я розповів йому, за що зазнаю переслідувань.

Я вірю, що наука, яка пояснює закони суспільного розвитку, у принципі можлива, тому з пошаною ставлюся до Маркса. Він перший намагався застосувати наукові методи до тієї сфери яка взагалі не підлягала науковому поясненню — до руху народів, до війн і революцій. Одначе він допустився великої помилки — і тепер ми за неї розплачуємося.

— І що ж? Ви її знайшли?

У тоні старого відчувалося недовір'я і співчуття одночасно. Видно, він сам довго ламав голову над цими проблемами, тому йому добре відоме, скільки болючих місяців і навіть років мені довелось пережити.

— Думаю, що знайшов, — сказав я. — З цього в мене все й почалося.

Коротко розповів, як ледве не опинився у домі для божевільних. Урятувала професія — поетам і фантастам не заборонено фантазувати. Але коли я про це почав писати наполегливіше і твердіше, справа набрала серйозного характеру. Зрештою, не варто нарікати. За попередніх часів зі мною повелися б так само, як Сталін повівся з М. О. Вознесенським. Сталін тут таки сів писати *Економічні проблеми соціалізму*. Чи можна це вважати простим збігом обставин? Звичайно, тут мусів існувати якийсь зв'язок. Відоме, що Вознесенський працював над тими ж самими проблемами.

— Я чув, — сказав старий, — що Вознесенський зробив якесь відкриття у ділянці політичної економії. А Сталін його привласнив.

— Навряд, — з гіркою усмішкою заперечив я. — Думаю, що це було не так. Чому, на ваш погляд, Енгельс не опублікував четвертого тому *Капіталу*? У нього було досить часу для його опрацювання — повних дванадцять років.

— Чому?..

— Мені здається, вся справа в останній сторінці. Ви звертали на неї увагу?

— Ні, не звертав.

— На жаль, ніхто не звертає. А Вознесенський, видно, звернув. І показав Сталіну. Так я думаю. Четвертий том тоді щойно готували до друку. Те, що було видане Кавтським... Там багато власних вигадок. Наукове видання четвертого тому почалося після смерти Сталіна. За архівами Маркса, одержаними з Німеччини. Природно припустити, що Вознесенський ознайомився з ним ще до виходу з друку. Питаннями політичної економії у Політбюрі цікавилися двоє людей — він і Сталін. І найголовніше: сталінські *Проблеми* — пряма протилежність до того, про що сказано на останній сторінці *Kapitalu*. Сталін ніби злякався, що після його смерти переомже саме цей несподіваний Маркс. Тому він і почав закріплювати те, що взяв від попереднього Маркса.

— Ви так говорите, ніби у вас є докази.

— Доказів немає, крім останньої сторінки *Kapitalu*. Ви зверніть увагу, як усі ці історичні події збігаються в часі: підготовка до друку червертого тому, розстріл найвидатнішого економіста і, нарешті, сталінський варіант політекономії соціалізму. Якщо це самі лише збіги, то чи не багато їх нагромадилося на яких два-три роки? Зрозумійте: Сталін не міг не усвідомлювати, що в *Економічних проблемах соціалізму* він залишав заповіт. Не міг він також не боротися за те, щовиліпив власними руками. А остання сторінка *Kapitalu* все це руйнує.

— Так, але Енгельс...

— Енгельс і раніше не погоджувався з Марксом у питанні фізіократів. А Маркс дедалі більше й більше схилився до них. І от виявилось: Маркс утвердив свою головну думку посмертно. Зробив її заключною, такою, що підсумовує все його життя. Треба думати, що це стало великою несподіванкою для Енгельса.

— Пробачте, але я покищо не зовсім розумію, про що йде мова, — повільно дістаючи цигарку, промовив старий. — Сталін тоді знищив не лише Вознесенського, а всіх, хто близько його знав. Що ж то за сторінка?

— Вона все змінює, все... — Я подивився на годинник. До бюро лишалося півгодини. — Але про це не можна говорити побіжно. Це надзвичайно серйозне.

— Ще б! — погодився старий. — Коли за неї така боротьба... Прийду додому і відразу її розшукаю. Кажете, остання?

— Так. Після неї йдуть лише додатки.

Старий затоптав кинену цигарку. Його обличчя стало суворим, ніби він стояв перед рішенням, від якого залежало все його дальше життя.

— Як замислитися, то що ж тут дивного? Маркс — не Бог, а лише людина. А людина з людиною завжди має право не погоджуватися. Особливо з самим собою. і якщо Маркс зрозумів, що помилявся... Він зобов'язаний був якось сказати про це.

Я взяв синю течку, що лежала на лавці. Це ще один варіант моїх пояснень до того, що неминуче впливає з останньої сторінки *Kanimany*. Десять років я про це пишу в ЦК — десять років!..

Але пощо я тягну цю течку до міськкому? У різних партійних інстанціях — від письменницького парткому до ЦК КПРС — за десять довгих літ нагромадилось немало надісланих мною течок. Не під кожною з них я сьогодні міг би поставити свій підпис. Справа ця надзвичайно трудна, була опановувана повільно. З часом проблема робилася все яснішою — і я знову туди писав. Варіанти, варіанти. І з боку онтології, і з боку гносеології, а результат один: бюрократичний дот вищірився тисячами чорнильних автоматів, немає на мені живого місця — весь я забруднений. Чорна людина. Чорна, чорна...

— Слухайте, дорогий, — звертаюся я до співрозмовника. — Візьміть цю течку. Там сказано і про хрест і про субстанцію. Хочете?

Старий сумно посміхнувся.

— Самвидав?.. Гаразд уже, давайте. По своїй землі ходимо, не по чужій. Вона всюди кривцею нашою полита. Кого ж нам боятися? — на мить замислився. — Хіба хрест має стосунок до останньої сторінки *Kanimany*?

— Найбезпосередніше.

— Де ж вас шукати?

— При кінці рукопису є адреса. Звернете поштою. Або приїздіть. У нас грибів багато.

Старий тут таки розв'язав течку, надів окуляри і прочитав назву моєї праці: *Енергія прогресу*. Щось хотів запитати, але передумав.

Потиснувши йому руку, я попрямував на бюро Київського міськкому партії. Почував себе досить бадьоро. Біль пройшов, з'явилася твердість у ногах. Не полишало почуття, що святий Володимир з батьківським сумом дивиться мені услід, благословляючи мене піднесеним хрестом.

ВІД САХАРОВА ДО САМОЛВІНИХ (II)

Марк Перах

Торкнемося ще однієї статті *Веча*, підписаної ініціалами О. М. і названої "Сервей о русском национализме". У статті критично розглядаються матеріали *Веча*, уміщені в журналі *Сервей* (ч. 86, 1973). Стаття О. М. повторює безпідставні твердження, що ніби радянська влада і зокрема Хрущов переслідували російську культуру значно енергійніше, ніж культури інших, неросійських народів імперії. "Російську культуру стирали з лиця землі, тоді як з культурами, з національними почуттями інших народів знаходили можливість рахуватися". Аж ніяк не намагаючися спростувати очевидну ворожість радянської влади до всякої культури, у тому числі й до російської (ворожість, яку влада з утилітарних міркувань більш чи менш зручно маскує показною "турботою" за розвиток культури "національної за формою і соціалістичної за змістом"), хотілося б запитати вечевського аноніма: з якими і чиїми національними почуттями "рахувалася" радянська влада? З національними почуттями кримських татар? Месхів? Поволзьких німців? Карачаєвців, чеченців, євреїв? Чи українців? (пригадаймо перманентну боротьбу з феніксом "українського буржуазного націоналізму", перед якою виявився безсилим навіть "верховний" сатрап Шелест). Чи чув колинебудь О. М. про "спілку", наприклад, "російських буржуазних націоналістів і сіоністів"? Ні, піддають анатемі лише українських, узбецьких й інших націоналістів, і завжди "купно" з сіоністами; це називається "рахуватися" з національними почуттями? Трудно уявити, щоб твердження О. М., що перекручують факти, могли виявитися плідними для російського національного руху. (Необґрунтовані уявлення про ніби "бережне" ставлення радянської влади до культур неросійських народів, ніби відмінне від ставлення її до російської культури, трапляються й у таких, набагато більше визначних постатей російського "вільнодумства", як, наприклад, Шафаревич).

Критикуючи *Програму демократів*, О. М., наприклад, пише: "...демократи накинулися на росіян взагалі, без відміни відтінків і напрямів. Програма, зокрема, вимагала виділити в окремі держави всі союзні й автономні республіки і навіть Дін, Кубань, Сибір і т. д., словом, знищення Росії як такої. Природно, такі пропозиції не можуть викликати позитивної реакції ні в одній нормальній російській людині".

Було б дуже сумно, якби твердження О. М. про "ні одну нормальну російську людину" було правдиве. Хоч і як це парадоксальне, але наведені слова "російського патріота" з журналу *Вече* свідчать про його підсвідому невіру у спонтанні життєві сили російського народу. Якщо відлучення від Росії "союзних й автономних" республік означає знищення Росії, то, значить, згідно з О. М., Росія неспроможна сама собою стояти на ногах, а потребує ходилиць у вигляді України, Узбекистану і т. д. Думається, що Росія набагато багатша внутрішніми силами, ніж це здається О. М., заляканому п'ятидесятилітнім володарюванням ЦК КПРС. Що стосується *Програми демократів*, то жадного "антиросійського" спрямування немає в ній і в натаку (якщо, звичайно, не вважати слово "росіянин" символом колонізатора). Жадного знищення Росії відокремлення теперішніх "республік" не може означати хоча б тому, що Україна, Прибалтика, Кавказ, Закавказзя, Середня Азія і т. д. — це зовсім не Росія, а країни, що перебувають під колоніальним пануванням московської влади. Що ж стосується, наприклад, Дону чи Кубані, то доля цих районів може бути вирішена лише їх мешканцями. Зарахують вони себе до Росії — значить вони — Росія. Не зарахують — не *Вечу* приписувати їм форму національної самосвідомості. Я не беруся вирішувати це питання, але реальну наявність проблеми видно з багатьох ознак (пригадаймо хоча б *Тихий Дон*).

На щастя, є досить багато росіян (у тому числі таких, як Солженіцин, Максимов, Синявський, Амальрик), які, на відміну від О. М., заперечують право Росії утримувати неросійські народи в складі імперії.

Стаття О. М. містить також низку антисемітських мотивів. Так, О. М. пише: "... євреї виступали (і далі виступають) у Самвидаві не лише як єврейські націоналісти, але й у ролі 'росіян', як космополіти і русофоби". І далі на адресу *Програми демократів*, яка, на думку О. М., є продуктом "єврейського самвидаву": "Антиросійська скерованість цієї *Програми демократів* дуже характеристична. На що сподівались її укладачі, ображаючи і принижуючи народ, серед якого живуть і до якого, видимо, зверталися (*Програма* написана по-російському)? Чи, як і на початку століття, розраховувано на відступників, льокаїв і просто дурнів, яких знайдеться досить, як покричати голосніше і пообіцяти більше?"

Пригадаймо, що в країні, де живуть автори *Програми* (чії імена і національне походження нам не відомі), живе не лише російський народ, але й український, лотиський, узбецький, вірменський і т. д. Автори *Програми* (яка не містить нічого антиросійського) хотіли, видимо, висловити прагнення до свободи й демократії усіх цих народів, а не тільки російського, який,

імовірно, на думку О. М., один лише й має право на національне відродження. Ну, а всі росіяни, які повнотою чи частково поділяють засади *Програми демократів*, наперед проголошені дурнями, відступниками і льокаями. Таким чином в особі О. М. *Вече* надало трибуну зовсім одвертому ксенофобові.

О. М., як і деяким іншим представникам російського націоналізму, згуртованим навколо *Веча*, з усіх боків мариться "отрута огульного заперечення всього національно-російського". Думається, що тут ми маємо справу з комплексом неповноцінності заляканих ксенофобів, комплексом хворобливим і тому цілковито неплідним. Здоровий національний рух, здібний принести російському народові ліпше майбутнє, можливий лише в тих колах, які сповнені віри в духові сили російського народу і вільні від страху частини "вечевців" перед "іногородцями".

Критичні зауваги на адресу *Веча* будуть, мабуть, не повні, коли не згадати про ще одну публікацію цього журналу — про лист ієрея Георгія Петухова, ієродиякона Варсонофія (Хайбуліна) і мирянина Петра Фоміна ієрархам російської православної церкви. Лист дихає середньовічним бузувірством. Хоч редакція *Веча* безпосередньо й не відповідає за зміст листа, але сам факт його публікації в журналі красномовний. Лист трьох являє собою яскравий приклад закономірності, зауваженої Наталією Рубінштейн:* на історичній арені єврея ставлять завжди з кимнебудь під пару... Справді, навіть на розстріл у парі: "жидів і комісарів"; лава погромників іде на ворогів Росії, на баламутів її — "жидів і студентів"; на газетний правіж — пара: "сіоністів і американських імперіялістів"; трамвайна дискусія про причини якогось неладу відразу виявляє пару винних: "Розвелось їх, явреїв і антилігентів". А недавно міжнародна організація підшукала нам уже зовсім дивну пару: "сіонізм і расизм". У листі трьох, опублікованому в *Вече*, страшна пара, смертельно небезпечна для Росії — "сіонізм і сатанізм". Ця міжнародна сила, як вияснили автори листа ієрархам церкви, відповідальна ні більше, ні менше, як за "розповсюдження розпусти і пияцтва, надзвичайне збільшення абортів, занехаяння і неохайність у виконанні свого родинного, батьківського, патріотичного обов'язку, лицемірства, зради, лжі, здирства й інших вад — ось чим намагаються вони розбещувати наш народ і все людство". На жаль, панове Петухов, Хайбулін і Фомін, навіть як здійсняться найзаповітніші ваші мрії і сіонізм буде з корінням викорчований на Русі, і навіть у всьому світі, ледве чи від цього зменшиться бодай на один аборт чи

---

* Наталья Рубинштейн, "Берлиозы — совратители на пути России" (журн. *Время и мы*, (Тель-Авів), 1976, ч. 3).

бодай на один літр випитої горілки. Замість того, щоб тішити себе ідеєю повної непричетності російського народу до всього поганого, що діється в Росії, у всьому лихові якої винні всюдисутні сіоністи, чи не корисніше було б, спираючися на факти, а не на сни, серйозно спробувати зрозуміти, які реальні причини лиха великої і нещасної країни? Лист трьох — одна з найбільш єдісттовхуючих плям на подобі *Веча*: поява самого тільки цього листа може пояснити негативне ставлення досить широких кіл у Росії до *Веча* в цілому.

Торкнемося ще питання про причини конфлікту між владою і *Вечем*, який закінчився арештом його редактора Осіпова.

Виглядає, що при спробах тлумачити поведінку радянської влади належить розрізнати між природою радянської держави і природою панівної групи. Хоч комуністична мафія править за посередництвом держави, але держава і пануюча олігархія не тотожні. В очах олігархії держава — всього лише інструмент володіння. Держава являє собою колоніальну імперію, в якій у якості колонізуючого фактора використовується головним чином російський народ (хоч й інші національні елементи досить широко притягаються для функціонування колоніального механізму). Але, хоч олігархія індивідуальна, видно, в більшості — російські націоналісти; використання російського народу у якості головного зброї колоніальної політики відбувається не тому, що олігархи люблять російський народ більше від інших чи з національних сантиментів хотіли б надати росіянам якихось реальних привілеїв.

Вибір російського народу на ролю головного інструменту управління імперією продиктований прагматичним імперативом, а саме: багаточисельністю російського народу. Сам же російський народ нічого не виграє від свого становища уявного "хазяїна" імперії, справжній господар якої — олігархія, за своєю природою об'єктивно позанаціональна. Інтереси кліки не мають нічого спільного з інтересами будь-якого народу, у тому числі російського народу не більше, ніж кожного іншого. З другого боку, члени кліки, при всьому їх прагматизмі, суб'єктивно улягають національним сантиментам. Сполучення щонайменше трьох факторів — об'єктивної природи держави, як імперії, з російським народом у якості головного знаряддя управління; об'єктивної природи пануючої олігархії, як позанаціональної кліки, яка керується груповими інтересами, які не збігаються з дійсними інтересами російського народу; нарешті, суб'єктивних русофільських емоцій окремих членів пануючої мафії, — творить складну картину, часто зовнішньо нелогічних і непослідовних дій

влади (почасти з цієї причини так трудно тлумачити і тим більше передбачати хід подій в СРСР).

Об'єктивна колоніальна природа держави призводить до того, що російський націоналізм використовується як певно "подачка" головному знаряддю управління імперії — російському народові, в якому досить численні елементи ключуть на гачок влади, служачи її підпорою у гнобленні неросійських народів. Одначе, влада, верхівка якої пам'ятає про відмінність її інтересів від інтересів російського народу, заохочує російський шовінізм лише *контрольованим*.^{*} вияви спонтанного російського націоналізму допускаються лише в певних межах. Кожен російсько-націоналістичний фактор, що виявляє з погляду пильної влади надмірну самостійність, придушується. Приклад — випадок з *Вече* й Осіповим, яким не допомогли всі їх заяви про "легальність" і "льояльність". Тут ще справа в тому, що той російський націоналізм, який влада культивує, згідно з правилами радянського лицемірства, має бути дещо замаскований під "інтернаціоналізм". Одверто декларований націоналізм не допускається з пропагандивних міркувань — з огляданням на настрої в "окраїнних" республіках, у закордонних компартіях тощо.

Осіпов був заарештований і засуджений не за російський націоналізм, а за те, поперше, що систематично критикував владу за "недостатній російський патріотизм" (у державі критика — одна з "рушійних сил", але лише під суворою управою ЦК!), а, подруге, за те, що Осіпов думав і діяв самостійно, без Головліту і відділу пропаганди ЦК. Але влада взагалі найбільше боїться самостійности думання, навіть як ще й немає крамоли. Влада має досить цілковито приручених дзявквал, які дзявквають хором під батутою відділу пропаганди ЦК.

Наявність персональних русофільських емоцій серед панівної мафії виявляється в тому, що, за *інших рівних обставин* (за винятком специфічних ситуацій, що обумовлюють переваги неросійського кандидата), російський кандидат на просування по ієрархічній драбині має дещо більше шансів, ніж його неросійський суперник. У результаті, мірою піднесення по драбині партійної ієрархії, від щабля до щабля відбувається поступове

---

^{*} Приклади контрольованого російського шовінізму — діяльність органу ЦК ВЛКСМ журналу *Молодая гвардия* (на сторінках якого протягом років плекалася слабо замаскована комуністичною фразеологією російсько-шовіністична пропаганда) і так званого клубу *Родина*, в якому зформувалася досить строката група російських націоналістів, із значним впливом крайньо шовіністичних елементів, що діяла цілком легально під прикриттям боротьби за збереження пам'яток російської старовини.

збагачення ієрархічних шарів росіянами. У ЦК перевага росіян уже очевидно перевищує рівень, який можна було б пояснювати статистично. А в політбюрі практично повнотією переважають росіяни, з деякою домішкою українців. Такі винятки, як Берія, Мікоян, Каганович за часів Сталіна, а пізніше такі короткочасні учасники вищого кола мафії, як Пельше, Мухітдінов, Куусінен (що завжди відігравали другорядну роль) — лише підкреслюють загальну тенденцію. (Цікаве, що в політбюрі, за кожного його складу, не було й жінок, за винятком періоду 1957-61, коли до президії ЦК входила Фурцева). Розуміється, *політика* олігархії диктується не русофільськими емоціями, а інтересами верхівки мафії, для якої російський народ — такий самий об'єкт політики, як і всі інші, але приспаний додатково безнастанним обграванням байки про "першого серед рівних".

Після того, як тут були висловлені досить гострі зауваження на адресу *Веча*, виникає питання: чи є в течії, яку представляє *Вече*, будь-які позитивні елементи? Гадаю, є. Хоча вільне поводження *Веча* з фактами, що стосуються, наприклад, історії Російської імперії чи антисемітизму в Росії, й насторожує, однак, тверезо оцінюючи крайності цього журналу, бажано було б спробувати знайти в ньому і позитивні сторони. Прихильна критика може сприяти утриманню найзрівноваженіших елементів націоналістичного "вільнодумства" від впадання в "чорний" шовінізм, лайка ж може лише сприяти замиканню цього руху в расистських рамках.

У самому *Вече* були різні елементи, що різнилися гостротою шовіністичних емоцій стосовно "єврейської небезпеки", сприйманням російської історії, ставленням до християнства зокрема і до релігії взагалі. Зокрема сам Осіпов, видно, репрезентував рух чесний і щиро стурбований долею російського народу. Висловлювання *Веча*, піддані тут критиці, на мій погляд, іноді більше схожі на результат не злої волі, а омани, і частково, мабуть, виникли як результат спонтанної реакції на деградацію російської народної культури, викликані емоційними маніпуляціями кремлівської мафії.

Неможливо уявити собі розв'язання проблеми імперії без розв'язання проблеми російського народу — не лише найчисленнішого, але й наділеного великим, покищо значною мірою прихованим духовим потенціалом. Відродження здорового російського націоналізму, замість патологічного "радянського патріотизму" там, де (кажучи словами *Веча*) він не "заражений"

шовінізмом чи іраціональною боротьбою з неіснуючою "сіоністською небезпекою", можна було б тільки вітати.

Огляд *Веча* свідчить, що, не зважаючи на прикрі елементи, настрої принаймні частини вечевців дозволяють сподіватися на їх трансформацію в напрямі більш зрівноваженого плідного націоналізму, без расистських й імперських фікцій.

Так, у статті "До питання про мету і методи легальної опозиції" В. Осіпов декларує свою орієнтацію на Солженіцина. Осіпов указує, що солженіцинські "пропозиції реальні, конструктивні, сприйнятні для уряду, тому що вони виходять від людини глибоко толерантної до всякого іншого інакодумання". Припущення Осіпова, що пропозиції Солженіцина "сприйнятні для уряду", дозволимо собі вважати сумнівним. Але орієнтація на людину, "глибоко толерантну", дозволяє сподіватися на еволюцію "вечевців" у напрямі більшої толерантності. Проголошуючи лояльність до режиму, Осіпов у той же час пише, що "надмірна слухняність, так само, як і бунт, не принесуть моїй Росії нічого доброго". Ну що ж, з такою лояльністю можна шукати спільної мови.

Осіпов у ряді висловлювань, поруч з патріотизмом російським, визнає і патріотизм інших народів: "Реальність свідчить, що, убиваючи національний патріотизм російського й інших народів СРСР, ми позбавляємо змісту державний патріотизм, бо неможливо говорити про предмет любови, свідомо виключаючи те, що може любити серце народу, бережене історичною і культурною традицією." Не можна не погодитися і з такими словами Осіпова: "Інтернаціоналізм неможливий без націоналізму". Нарешті, Осіпов пише: "Хай узбеки, татари, грузини турбуються своєю старовиною, своєю історією, хай пишуться вони своєю індивідуальною культурою, своїми уявленнями про мораль, хай зберігають вироблений побут і традиції. Хай їх націоналізм знайде здорове річище, культурне і державне (у рамках здорової національної співдружності)". Хочеться навести ще наступні слова з *Веча*: "Ми не бажаємо шкоди нікому. Ми лише вчимо любити все людство через любов до свого власного племені. Ми вважаємо, що ті, хто не любить свого, не люблять і людства... Той, хто утверджує себе коштом інших, не любить і свого народу".

І навіть у тих місцях, де виявляються антисемітські упередження "вечевців", здається, що іноді вони походять не з цілеспрямованої антиєврейської програми, а з прийнятих на віру хибних уявлень про євреїв і сіонізм. Коли, наприклад, *Вече* пише Агурському: "Ми просимо Вас урахувати, що ніякого гніву проти євреїв у росіян немає", — то хочеться вірити в щирість *Веча*. І коли, при наявності згадуваних вище "трьох умов", *Вече* готове

висловити єврейському національному рухові "найгарячішу симпатію", то є надія, що в ході дискусії можна переконати частину "вечевців" у тому, що ці три умови по суті виконуються, тобто що єврейський рух не расистський, не претендує на упривілейоване становище у Росії і тим більше на панування євреїв у всьому світі. Таким самим чином можна сподіватися переконати цю частину "вечевців", що українці чи вірмени мають не менше прав на державну самостійність, ніж росіяни і т. д. На таких підставах можна було б розраховувати на співробітництво всіх національних рухів.

Конструктивні елементи у *Вече* вселяють "обережний оптимізм": вони вказують на можливість розвитку такого російського національного руху, який не буде протиставляти себе національним прагненням неросійських народів.

В останній період існування *Веча* у ньому відбулося гостре розмежування. На одному полюсі опинилися Осіпов і Родіонов, які в кінцевому рахунку відмежувалися від шовіністичних, антисемітських і проурядових зривів *Веча*. На другому полюсі опинилася більша частина решти "вечевців", що схилилися остаточно до цілковито "легального" і "льояльного" шовінізму прорадянського гатунку. Шовіністична більшість *Веча* (серед якої цілком імовірно були й прямі агенти влади) вигнала Осіпова з заснованого ним журналу. Так, у результаті сутички шовіністичних і тверезо-націоналістичних тенденцій стався коляпс першого півлегального нецензурованого журналу, що намагався стати виразником російських національних інтересів.

Треба, однак, визнати, що, не зважаючи на низку шовіністичних викривлень, *Вече* все ж було далеко не найбільш крайнім шовіністичним висловом іраціональних елементів російського націоналізму.

Характеристичний приклад цілковито нацистської міттворчості — "Відкритий лист Івана Самолвіна Солженіцину" (відтворений у *Новому журналі*, ч. 118, 1974). Згідно з чутками за псевдонімом *Самолвін* ховається якийсь лєнінградський літератор.

Поява цього "листа" (як зауважив Агурський) — симптом наявності в Росії крайньо нацистських настроїв. Саме з себе це не дивне, як пригадати потік антисемітської літератури, що видають масовими накладами державні видавництва. Безграмотна, злісна і брехлива пропаганда, ведена цими книжечками, ледве прикрита фіговим листком "викривань" сїонїзму та юдаїзму, не може не викликати передпогромних настроїв у певної частини легковірних квазі-інтелігентів радянського виробу. "Лист Самолвіна" — природний продукт всієї цієї свистопляски. Що характеристичне для таких творів — це патологічне перебільшення і роздування

значимости єврейського питання для Росії. Уся біда Росії, згідно з Самолвіном, — від євреїв. Сама з себе ця думка не нова і посилено пропагувалася ще представниками расистського російського націоналізму початку століття. Причини такої впертої живучості міту, не побудованого ні на яких реальних обставинах, заслуговують спеціального вивчення. Донині, не зважаючи на низку спроб, уперте збереження маніякально-антиєврейської спрямованості деяких елементів у російському націоналізмі не знайшло переконливого пояснення.

"Патріотизм" Самолвіна по суті зводиться до виключно злісного антисемітизму, який не гребує ніякою брехнею для культивування і розпалювання ненависти до євреїв. Трудно судити, наскільки документи типу "листа Самолвіна" викликають відгук у їх читачів. Безсумнівне, однак, що певна частина російського суспільства підпадає під вплив брехливої аргументації Самолвіних й іраціонально шукає розв'язання російських проблем на безплідному шляху протистояння "сіонізму".

Треба відзначити, що "антисіоністична" спрямованість будь-яких елементів у російському націоналізмі у всіх досі відомих випадках стоплювалася з їх загальним крайньо-шовіністичним характером. Мабуть, екстремістичний шовінізм "взагалі" й антисемітизм мають якусь спільне іраціональне коріння, викриття якого вимагало б складної психологічної й історичної аналізи. У всіх згаданих шовіністичних й антисемітських елементах національного руху відчувається якийсь майже патологічний надрив, вияви якоїсь колективної параної, не приступної для дії раціональних аргументів.

Російський націоналізм має таке ж право на існування, як й український, вірменський чи єврейський. Закономірність цього націоналізму за нашого часу обумовлена зокрема тим, що російський народ, використовуваний як зброя колоніалізму, змушений був приносити і приносить важкі жертви на вівтар чужої йому політики експансії, нині — в ґлобальному масштабі.

Але як і всякому національному рухові, а особливо в народі, який волею історичної долі опинився в ролі "хазяїна" імперії, російському націоналізмові загрожує небезпека імперського і шовіністичного пістряка. Можна чекати, що в рамках російського національного руху, який має шанси виявитися найбільш масовим і впливовим з усіх стихійних рухів у сучасній Росії, буде відбуватися боротьба між шовіністичними і здоровими націоналістичними виявами. Мабуть, лише такий національний рух може розраховувати на принесення добра російському народові, який відмежується від самолвіних, чиї патологічні викривлення хоч

і не органічні для національного світосприймання, але достатньо небезпечні.

■ Розгляньмо коротко, як національне питання насвітлюється в "тамвидавських" публікаціях. Тут, видимо, найцікавіше поговорити про погляди групи (в основному письменників), що так чи так гуртується навколо журналу *Континент*.

У першому числі *Континента* основоположні принципи журналу були сформульовані як сполучення релігійного ідеалізму, антитоталітаризму, демократизму і непартійности. Тобто ставлення до національного питання не було включене в число головних елементів світосприймання "континентщиків". Одначе, у дальших числах журналу появилися деякі заяви його редакції і груп діячів "третьої еміграції", які виявляють їх ставлення до національних проблем. Так, у числі четвертому журналу, у коментарі редакції до статті польського журналіста Ю. Мерошевського, сказано зокрема: "Що ж стосується так званої проблеми УЛБ (Україна, Литва, Білорусія), то ми завжди заявляли і заявляємо тепер, що визнання священного права на самовизначення кожного з названих народів без жодного втручання збоку є одним з основоположних принципів нашого журналу". Редакція *Континента* надає свої сторінки діячам національних рухів — польського (стаття Мерошевського в ч. 4), українського (стаття І. Кошелівця в ч. 5, есей В. Мороза в ч. 3). У коментарі до статті І. Кошелівця у ч. 5 є зокрема такі слова: "Простягнімо ж один одному руки, і ми певні, що тоді пошуки наших нових міжнародних відносин закінчатся успішно і безповоротно".

Таким чином позиція *Континента* в національному питанні, як вона визначена в наведених висловлюваннях, досить однозначна й істотно відрізняється, наприклад, від позиції *Вече*. Практика публікацій журналу показує, що його редакція дуже далека і від "расового" підходу (виразно представленого, наприклад, самвидавським автором Шимановим, у праці якого *Слово нації* висувається вимога "припинити безладну гібридизацію", тобто заборонити міжнародні подружжя), від того, засудженого Солженіцином підходу, згідно з яким "приналежність до росіян визначається лише кров'ю" (наприклад, у *Вече* Т. Новіков заявляє, що Пастернака і Мандельштама не можна зараховувати до російських письменників).

Головний редактор *Континента*, російський письменник Володимир Максимов, в інтерв'ю українському журналові *Сучасність* сказав, зокрема: "Для мене, російського демократа, незалежна Україна буде таким самим святом, як і для кожного українця". і далі: "ми... ставимося негативно, з великим осудом до

тієї русифікаторської політики, яку здійснює наша держава". Максимов закликає "припинити рахунок образ", висловивши це такими словами: "У нас маса претенсій до багатьох народів, у багатьох народів — маса претенсій до нас: у такому випадку ми загрузнемо у міжнаціональних рахунках. На мій погляд, треба вийти, нарешті, на вищий рівень мислення — спілки і співробітництва. Це перш за все: проголосити для кожного з нас, щоб він не робив — видавав журнал, працював у науці, літературі, в політиці — принцип самовизначення для кожного народу і, відштовхуючися від цього принципу, будувати співробітництво на зовсім новій основі, не згадуючи старих чи нових рахунків". І далі: "Невже Солженіцин, пробувши стільки років у тюрмі, постійно ризикуючи життям, невже Сахаров, який раз-у-раз опиняється в стані смертельного ризику, невже Синявський, який щойно відбув шість років важких таборів — відповідальні за національні чи русифікаторські неподобства свого уряду" (*Сучасність*, ч. 4, 1975).

Позиція одночасно і шляхетна і прагматична. Реалізуючи цю позицію, *Континент*, наприклад, опублікував у ч. 5 заяву сімох недавніх емігрантів (з "додатком" Сахарова) стосовно річниці третього поділу Польщі, яке в заяві назване одним з найважчих злочинів двадцятого століття.

Таким чином, поведінка *Континента* в національному питанні виглядає виключно надійною для майбутнього розвитку відносин між представниками визвольних рухів різних народів.

На жаль, і позиція *Континента* виявилася не до кінця послідовною. Між *Континентом* і представниками польського, українського, сіоністського рухів виникли розбіжності.

Основний мотив дискусії між *Континентом*, з одного боку, і представниками українських і польських демократів, з другого — пов'язаний з тим, що *Континент* вважає головним завданням сьогодні — пошуки об'єднуючих елементів, "мостів" між національними рухами; тим часом, як багато українських і польських демократів вважають, що, заки об'єднуватися, представники російського демократичного руху повинні беззастережно відмежуватися від усіх несправедливостей, завданих росіянами і російсько-радянськими колоніалізмами.

Наприклад, обговорюючи заяву сімох демократів про розподіл Польщі, український журналіст М. Прокоп (журнал *Сучасність*, ч. 12, 1975), схвалюючи названу заяву, у той же час схильний до обережної оцінки її справжнього значення.

Справді, деякі висловлювання *Континента* можуть викликати такі оумніви неросійських демократів.

Наприклад, у коментарі до статті Мерошевського *Континент* підкреслює різницю між "російським" і "радян-

ським" імперіялізмами (різницю, взагалі кажучи, на мій погляд, існуючу). Але аргументація *Континент* не виглядає вдалою. У якості доказу "неросійського" характеру радянського імперіялізму *Континент* пише, що "... слухняними і багатонаціональними військами командував росіянин Тухачевський, грузин Сталін, угорець Бела Кун, вірменин Гай, калмик Ока Городовіков, єврей Якір, а за їх спиною стояли росіянини Ленін, поляки Дзержинський і Мархлевський, євреї Троцький, Каменєв, Зінов'єв".

Трудно не погодитися з думкою М. Прокопа з приводу цього коментаря, в якому, за словами українського журналіста, "слаба логіка". Справді, як бути послідовним у застосуванні цієї "логіки", то доведеться, мабуть, вважати, наприклад, що завоювання Росією в минулому столітті територій, населених узбеками, не було виявом російського колоніялізму, бо "покірними" військами командував генерал Кауфман? За цією ж логікою, війна 1812 року, видно, не була "вітчизняною", поки військами командував Барклай-де-Толлі, а стала такою лише тоді, коли армію перебрав Кутузов (і то — почасти, якщо пригадати генералів-німців, що служили під командою Кутузова). Імовірно, всупереч такій "логіці", *Континент* ледве чи погодиться вважати, наприклад, Одесу французьким містом з тієї лише причини, що будівництвом її керували Рішельє і де Рібас? Ну, а вже як наполягати на цій логіці — чому не погодитися б з *Вече*, що Пастернак — не російський поет? І на тих самих підставах — не виключити з числа російських письменників, наприклад, "півтурка" В. Жуковського? А, можливо, навіть і Пушкіна й Лермонтова з їх "африканською" і "шотландською" кров'ю?

Хіба Городовіков командував арміями, що прагнули здобути панування калмиків над некалмицькими народами? А Зінов'єв і Каменєв хіба були сіоністами?

Повнотою розуміючи позицію *Континент*, що прагне до об'єднання антитоталітарних сил, я думаю в той же час, що в інтересах саме такого об'єднання він повинен був би виявити дещо більше широти в розумінні тих висловів болю й образи, що виходять від неросійських демократів. Як здається, актуальне під цю пору не так об'єднання і перекладання провини на "іногородців" чи *тільки* на більшовицьких гангстерів, скільки актуальна повна і недвозначна відмова від "безчинств" колонізаторів усіх рангів, від ЦК КПРС до авторів *Веча*.

Об'єднання антитоталітарних сил, до якого прагне *Континент*, як здається, під цю пору залежить в основному від російської сторони. Якщо діячі російського антитоталітарного руху, замість вираховувати відсотки українців на верхах московської мафії, спроможуться сприйняти біль усіх тих анти-

тоталітаристів, які волею долі не причислені до "першого серед рівних", то ледве чи так бажане єднання зустрине опір з боку неросійських національних рухів.

■ На закінчення зупинимося на проекті розв'язання національного питання в СРСР, який пропонує єдина політична партія, яка протиставляє себе сьогодні КПРС — Народно-Трудовий Союз (НТС), що складається головним чином з російських емігрантів на Заході. Погляди НТС у національному питанні відображені в Програмі, затвердженій Радою НТС у 1974 році, і в статті А. Артемова (журнал *Посев*, ч. 10, 1975). Розгляд цих документів показує, що позиція НТС дуже близька до позиції Шафаревича. НТС, як і Шафаревич, визнає право кожного народу, що під цю пору входить до Радянського Союзу, самостійно визначати свою долю, не передрішуючи конкретних шляхів розв'язання складного клубка національних конфліктів. Не передрішують — але пропонують свій, бажаний для НТС, варіант майбутнього нинішньої імперії. НТС хотів би, щоб на місці нинішнього СРСР виник "Російський Союз", який НТС уявляє собі подібним до Британської співдружності націй, але з поправками обумовленими суміжністю частин майбутньої конфедерації. При цьому НТС передбачає деякі зміни в складі "Російського Союзу" порівняно з СРСР. (Наприклад, припускається, що в ході вільного визначення своєї долі Молдавія може побажати "відійти" до Румунії і т. д.). Однак ці зміни стосуються, так би мовити, деталей, тим часом як основні складники нинішньої імперії, у задумах НТС, мали б лишитися в складі "Російського Союзу". При цьому припускається, що, на відміну від нинішнього становища, всім елементам, що мають увійти у плянований союз, будуть гарантовані реальні права суверенно розв'язувати свої внутрішні справи. Спосіб вибору: "піти" чи лишитися в союзі, на думку НТС, головне — плебісцити, "при потребі — під міжнародним контролем". Артемов, зокрема, пише: "Якщо населення тієї чи іншої з теперішніх республік вирішить повнотою відокремитися і створити зовсім окрему державу, то хай так і буде. Тоді треба вести переговори про дипломатичні і торговельні зносини, як, скажімо, з Угандою, але з тією значною відміною, що ми лишаємося сусідами і пов'язані багатьма старими зв'язками (транспорт, економічна кооперація, міграція населення, мішані подружжя)".

Очевидне, однак, що, припускаючи створення "Російського Союзу", НТС виходить з передумови, що більша частина "нинішніх республік" вирішить не творити "зовсім окремих держав". У кожному разі можливість відокремлення в якості "зовсім окремих

держав" усіх чи більшої частини нинішніх колоній у статті Артемова не розглядається.

Підхід Артемова і НТС виглядає цілком природним для російських людей, які пов'язані з *Великою Росією* занадто глибокими почуттями. Можна зрозуміти, що російській людині трудно цілковито позбутися прагнень зберегти хоч якийнебудь ступінь єдності великої країни, становлення якої так дорого обійшлося російському народові. У кожному кінці цього величезного ареалу — від Менську до Хабаровську, росіянин почуває себе *дома*; усюди на цих тисячочерстих просторах розуміють російську мову... Нарешті, мільйони росіян (зокрема ті росіяни, що об'єднані в НТС) — особисто не винні в "неподобствах" московських колонізаторів.

Більше того, можна припускати, що й серед представників неросійських народів (для яких у значному числі випадків мовний бар'єр не існує, бо російська мова стала для них як не завжди основною, то дуже часто таким чи майже таким засобом спілкування, як і рідна мова) знайдеться немало таких, які пошкодували б за такою єдиною величезною країною, що розляглася від Неві до Камчатки.

Але весь плян НТС, при всій його психологічній зрозумілості і багатьох привабливих якостях, виглядає утопічним. Утопійність його не в тому, що *не можна* створити "Російський Союз", замість Радянського Союзу. Утопійність його обумовлена також психологічними факторами. Хоч і який щирий був би намір лідерів НТС забезпечити рівноправність націй і суверенність членів майбутнього "Російського Союзу", психологічно він буде сприйматися так само — як Російська імперія з новим обличчям. Росіяни, як і раніше, у масі своїй будуть бачити себе "першими серед рівних", а неросійські народи, як і раніше, будуть вважати, що перебувають у підпорядкуванні Москві.

Тут можливий і небезпечніший розвиток. Як можуть нинішні лідери НТС гарантувати, що в Москві при владі завжди будуть їх однодумці? Хіба не можуть вийти наверх шовіністичні елементи? Враховуючи багаточисленність російського народу і потугу *власне* Росії, якій неросійські члени "союзу" зможуть протиставити не силу, а лише надію на *добру волю* російської частини "союзу", — як виключити перетворення "союзу" знову на імперію, в якій від суверенності республік лишиться сама оболонка пишних декларацій?

Для стійкого існування "союзу" перш за все був би потрібний психологічний злам. З боку неросійських народів цей злам мав би полягати у ґрунтовній зміні погляду на російський народ. Лише

повіривши, що російський народ до кінця і назавжди відмовився від багатокіткових тенденцій до поширення, неросійські народи могли б дивитися на росіян як на рівних собі — не лише в загальнолюдському, але й у політичному розумінні. Лише після цього було б можливе виелімінування антиросійських емоцій, так сильних нині, наприклад, у багатьох українців, грузин, вірменів, лотишів, таджиків, казахів, узбеків, карелів, татар і т. д. Висловлюючись юридичною мовою, у даному випадку "тягар доказів" лежить на російському народові. Тобто для існування "союзу" на основах рівності російський народ перш за все мусів би довести своїм неросійським сусідам, що антиросійські емоції в середовищі цих народів *не побудовані на фактах*. (Досить складне питання — якою мірою ці емоції справді побудовані на фактах, а якою — на забобонах, тут не розглядається).

З боку російського народу психологічний злам, можливо, ще важливіший. Такий злам мусів би полягати в ґрунтовній зміні погляду російського народу перш за все на самого себе. Цей злам у самосвідомості російського народу йому самому, імовірно, більше потрібен, ніж будь-кому іншому поза російським народом. Російський народ, якби він хотів зберегти "союз", мусів би позбутися імперської самосвідомості, відчути себе *народом на своїй землі*, а не народом, який несе імперський тягар. Згадаймо слова Солженіцина: "цілі великої імперії і моральне здоров'я народу несполучні". Думається, що початком такого зламу міг би послужити лише *шок*. Слабі ліки на подобу оголошення СРСР "Російським Союзом", за найліпших намірів і запевнень, не допоможуть. Лікувальним шоком могло б послужити лише цілковите відокремлення усіх не власне російських територій. Звичайно, таке відокремлення обумовило б якісь економічні, політичні і психологічні видатки. Що ж, ліки у великій більшості гіркі.

Після шоку, після психологічного зламу, після зміни психологічного клімату у взаємовідносинах між російським народом і неросійськими "молодшими братами" могли б створитися передумови для того, щоб процес неминучого "роз'єднання" змінився процесом (спочатку неминуче повільного) зближення, поступового створення умов для майбутніх конфедерацій, федерацій, союзів і т. д. (аж до єдиної Європи, включно з Росією, Україною, і Молдавією, і всіма, для кого об'єднання виявилось б природним результатом спонтанних процесів, коріння яких лежить у *внутрішньому* розвитку кожного народу).

На жаль, автор розуміє, що всі наведені тут міркування утопійні не в меншій мірі, ніж і сама ідея "Російського Союзу", керованого добрими демократами.

Наведений огляд силою обставин не повний. Про багато течій незалежної думки в Росії нічого або майже нічого не відомо. Представники інших груп не висловилися досить виразно щодо національного питання, на якому ми тільки й зосередилися в цій статті. Ми бачимо лише вершок айсберга, усе громаддя якого заховане під водою.

У російському національному русі, який після п'ятдесятилітньої летаргії, як здається, починає набирати сили, неминучі нові розмежування, боротьба поглядів і новий розвиток. Питання лише — в якому напрямі він піде.

Питання це виключно важливе — і далеко не лише для Росії. Союз російського антинаціонального руху з національно-визвольними рухами неросійських народів імперії і Східної Європи став би запорукою найбезкровнішого звільнення усіх народів цієї частини світу від змертвої влади капеересівської мафії. Відчуження ж між національними рухами російського й інших народів, від українців до чехів, — містить у собі зародок кривавих катаклізмів. Питання в тому, чи зуміє російський національний рух ізолювати самолвіних і шиманових, чи підпаде під їх контроль. В останньому випадку — горе народам.

Володарі Росії, починаючи з 1917 року, кілька разів міняли об'єкт масового цькування, з успіхом розділяючи мільйони своїх підданих. Спочатку "ворогами" були "буржуї" і "білогвардійці". Нацькувавши досить широкі маси на "буржуїв", більшовики успішно винищили майже всю радянську інтелігенцію. Потім прийшла черга на "курулів" і "підкурульників". Знову демагогія не була безуспішна. Тепер були винищені мільйони найпрацьовитіших і найініціативніших представників селянства Росії та її колоній. Потім визначення сутності "ворога" виявилось зайвим, і на сцені опинилися "вороги народу". Це гнучке формулювання виявилось настільки зручним, що одним замахом населення країни було "проріджене" на добру восьму частину. Нарешті, надійшла черга на євреїв, під теж досить гнучким найменуванням "космополітів" (уже не згадуємо про "дрібні" групи ворогів, якими за різних часів були "вайсманісти-менделісти-морганісти", "травопільники" чи "антитравопільники" і т. д. і т. п.). На початку п'ятдесятих років заплановане винищення євреїв не відбулося, бо оберкат пішов до пекла, а його спадкоємці у боротьбі за владу, що впала на них, перелякалися такої гострої зброї, як антисемітизм, і, боячися за тодішнього часу переходової руїни випустити джина народного озлоблення з пляшки, приглушили антиєврейську гістерію.

Сьогодні черговий "ворог" — знову євреї, цього разу під назвою "сіоністів". Якщо російський національний рух підпаде під отруйну пропаганду євсєєвих, кичків, колесникових і самолвіних усіх різновидів — від самвидавних до кремлівських, — чергове горе не омине і російський народ і всі народи імперії.

Жодної загрози російському народові з боку євреїв — сіоністів і несіоністів — немає. Антисемітські ж тенденції, як показала історія останніх десятиліть, неминуче стоплюються з шовінізмом взагалі, з обороною тієї "російської ідеї", яку викрив Солженіцин. А такий, контрольований шовіністами, національний російський рух неминуче опиниться в конфронтації з українським, естонським, литовським, чеським, вірменським. (Спроби ж знайти спільну мову з неросійськими націоналістами на "спільному ґрунті" антисемітизму неминуче виявляться штучними і не зможуть забезпечити дійсне єднання, якому буде занадто гостро протистояти справжня, шовіністична природа расистського націоналізму з властивим йому внутрішньо прагненням "від'єднатися").

Сьогодні трудно відгадати, в якому напрямі піде розвиток російської національної самосвідомості. З одного боку, є грізні симптоми зростаючої популярності самолвіних. Але з другого — є й ознаки, що живлять надію. Від того, чи зможуть здорові сили подолати натиск сил зла і ненависти, репрезентованих самолвіними, залежить майбутнє Росії, суміжних країн і всього людства.

ВІСТКИ ВІДРОДЖЕННЯ: ЗДАЛЕКА І ЗБЛИЗЬКА

Юрій Лавріненко (Дивнич)

Ізольований військово-зональними кордонами в горах Австрії, я не належав до жменьки (в Авґсбурзі) ініціаторів заснування УРДП. Той перший на вигнанні рік (1945-46) зужив на культурно-громадську працю в загальних рамках УЦДООА. А зокрема взяв активну участь у творенні Театру-Студії Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської та австрійської гілки МУР-у дитини Юрія Шереха і Уласа Самчука; спільно з Іваном Кошелівцем помагав Юрієві Кленові редагувати літературний журнал *Літаври*.

Та найбільше часу й енергії зужив тоді на духове самовизволення, на формування власного світогляду, на поповнення своїх політичних, історичних, філософських знань, і, звичайно, — з літературознавства — фаху, що його були відняли в мене 8 років радянської тюрми, концтабору й заслання. Треба було спішним порядком простудіювати, продумати ті українські і західноєвропейські джерела, що були недоступні нам повнотою в СРСР. Праці Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Вячеслава Липинського, Памфила Юркевича, Дмитра Чижевського, наново перестудіювати нецензурованого Шевченка. Перечитати Миколу Зерова, Миколу Хвильового. З історії української революції — праці Ісаака Мазепи, Павла Христюка, Василя Кучабського, Михайла Лозинського, Осипа Назарука, Дмитра Дорошенка, комплекти *Червоної Калини...* Читав усі речі Дмитра Донцова та численну літературу ОУН. З україністики цілим скарбом і щастям для мене була приватна бібліотека Никифора Гірняка (тепер основна її частина в університеті Манітоби, Вінніпег). З нової західноєвропейської філософії полонили увагу праці Ортеґи-і-Гассета, Ясперса, Гартмана, а з історії і філософії естетики книжки Бенедетто Кроче і т. д. Ловив по тодішніх європейських журналах нову західноєвропейську

У Нью-Йорку відбулась 12 грудня 1976 року ювілейна зустріч для відзначення 30-річчя заснування Української Революційно-Демократичної Партії (УРДП). Її утворили в основному вихідці з центральних і східних земель України, що в результаті воєнних подій знайшлися у Західній Німеччині. Пропонуємо читачам промову, що її прочитав на згаданому з'їзді Ю. Лавріненко (Дивнич), один з керівних діячів УРДП.

думку. Далі вивчав німецьку й англійську мови. Все це виглядає строкато, а все ж, як на один перший невлаштований рік, багато і вимагало недоспаних ночей. (Не згадую сильної витрати нервів на оборону себе й родини від примусової репатріації і злиднів, коли під конвоєм австрійського поліція треба було йти перед очі репатріаційної комісії — трьох лейтенантів НКВД, і сказати своє відверте й рішуче "ні").

Що б там не було — слід було продовжувати ту енергійну самодоосвіту, а до мого радянського ступеня кандидата наук слід і можливо було додати нормальний європейський докторат, відновити репресований дома фах. Що ж потягнуло мене наприкінці 1946 року відкласти цей добрий особистий плян і віддати всю енергію і кілька цінних років часу щойно заснованій УРДП і її газеті *Українські вісті*? Почуття обов'язку допомогти нашому "першому хороброму" Іванові Багрянному оформити й донести до світу переважливу вістку із сторозтерзаної московсько-комуністичним геноцидом Радянської України: що *Людина в тому "концентрованому пеклі" ще якимось чудом боронить себе, свою душу, гідність і життєві вартості*. Як на час загальної всевітової зради і самозради гуманізму і людини — це була справді важлива і досить амбітна вістка. Мабуть, першим подав її Іван Багрянний у брошурі *Чому я не хочу вертатись на Родіну?* (Новий Ульм, 1945).

Вістка про Survival на Україні людини з її духовими життєвими вартостями сама собою передбачає ідеалістичну непопулярну тезу, що політика і мораль мають бути нерозривні, як нерозривна від політики пошана політичного права на гідність і свободу в принципі кожної людини і нації. Отже: нічого спільного з шовінізмом не має наш завзятий націоналізм і самостійництво. Якщо брати цю вістку як ствердження слів гімну *Ще не вмерла Україна*, то не було в ній для Західньої України жадної сенсації. Але нести таку вістку про Східню підсоветську стероризовану Україну та ще й твердити, що якраз на тому нашому пекельному Сході хоч-не-хоч вирішується кінець-кінцем історична доля цілої України "від гір Карпатських до гір Кавказьких" і що треба серйозно рахуватися з цим як-не-як капітальним геополітичним фактом... — це деякі старі емігранти і галичани взяли нам за ересь і вузькорегіональне непросвіщенне "східняцтво", ба навіть галичменофобство. Гірка несправедливість — клясика кочового ДіПі-табору. Ми традиційно любили ідеалізувати Галичину як колишній П'ємонт України. Правда, було і не без гріха. Мені особисто *шкода*, що через ті специфічні умови та брак надійної інформації я в той час не оцінив належно факт боротьби УПА, яка за найтяжчих умов своїм життям сповна ствердила козацький принцип — ніколи добровільно не приймати рабство. Шкодную,

хоч, з другого боку, було ясно, що самою збройною боротьбою, як і без неї, не відродити суверенну державу і свободу України. Тут потрібний весь великий арсенал політичних засобів і політичної культури та ідей тривалого значення і зусилля; поєднання активної тактики поточного дня із далекосяжною в майбутнє і минуле думкою *наростаючого підсумку*, а не розриву вікових зусиль, не сама тактика "зриву".

Публіцистична спроба такого наростаючого підсумку була зроблена на сторінках газети *Українські вісті* (мабуть, за лютий 1948) у статті Юрія Дивнича під назвою "Про деякі ідеї Українського Відродження".* Це була публіцистична кризь призму досвіду української революції і пореволюційних подій спроба рекапітулювати чи резюмувати методом "наростаючого підсумку" саме ті речі, що вижили і витримали трагічний іспит часу і подій в усіх трьох головних історичних фазах Українського Відродження:

1. *Козацька* (16-17 ст. досліджена самим М. Грушевським);
2. *Сковородино-Шевченківська* (18-19 ст., злегка намічена в моєму пізнішому дослідчому есеї *Василь Каразин — архітект Відродження*);

---

*Цей термін як історично-науковий чи не вперше з'явився в 1906-09 роках у Михайла Грушевського в процесі його праці над кількатомовою розвідкою *Історія української козаччини* (кінець 15-17ст.). Розвідка ця займає VII, VIII і IX томи *Історії України-Руси*. Грушевський у вступі пише, що це "історія національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козаччини" (том VII, стор.7). З початком 20 століття термін "українське відродження", здається уживано не раз у літературі й громадському побуті. Він з'явився в першій декларації першого уряду революційно відновленої держави України (декларація 9 липня 1917 на засіданні Центральної Ради). Свою тритомову працю про відновлення української держави 1917-19 років Володимир Винниченко назвав *Відродження нації* (Київ-Відень, 1920). Термін "Українське Відродження" витримав офіційну советську нехоть до нього і був позитивно сприйнятий діячами періоду 1920-их років в УРСР, що його (період) Ю. Дивнич у названій статті означив назвою "Розстріляне Відродження" з огляду на поліційне знищення діячів того періоду. Здається, вперше цей термін Відродження з'явився як заголовок книжки А. М. Лейтеса *Ренесанс української літератури* (Харків, ДВУ, 1925). Микола Хвильовий надав цьому термінові значення гасла його часу та на майбутнє, "оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання" (М. Хвильовий, *Думки проти течії. Памфлети*, Харків, ДВУ, 1926, стор. 48), також у його "Вальдшнепах" у журналі *ВАПЛІТЕ* (1927, ч.5, стор. 66,67). Вячеслав Липинський визнавав вагу поняття Відродження України, коли воно несе з собою відродження провідної верстви нації, появу поповнення її (*Листи до братів-хліборобів*, стор. 353).

Ця довідка не претендує на повноту, але доводить речевість терміну.

3. *Державницька* (20 ст. з нашим часом включно, вона відродила українську державу, хоч ще далеко не закріпила її на рівні суверенности й свободи, у цю фазу включаються 20-і роки як період так званого "Розстріляного Відродження" і дальші ваговиті трагічні події кінця 40-их — початку 50-их років.

"Розстріляні відродженці, стоячи водночас на ґрунті сучасности і вікового процесу "Українського Відродження, — дивилися головне в майбутнє, не відривали Україну від Європи з гаслами: "орієнтація на культурні фавстівські досягнення Європи" і "Геть од Москви" з додатком — "щоб незабаром засвітитись власним надзвичайним світлом". Підкріпили це жертвою власного життя.

Є щось непроминально-живуче і водночас глибоко трагічне у цій "відродженській" концепції боротьби життя із смертю, ідеї, що передбачає віки поразок і перемог і йде у тривожну загадковість майбутнього, притягає на іспит все нові й нові покоління цього Краю... Ну, що ж, Леся Українка знала і брала на себе цю вікову трагедійність, писала: "трагедія дає глибину і зміст життю" (*Твори*, т. XII, Нью-Йорк, 1954, стор. 70).*

Хвильовий, відмежовуючи патріотизм від егоїстичного націоналізму й провінціалізму, хотів бачити Українське Відродження в союзі, ба навіть в "авангарді відродження 90% націй землі — *Азіатського Ренесансу*", включно з націями інших континентів. (*Камо грядеши. Памфлети*, X, 1925, стор. 19-43). Прикро натрапляти часом в еміграційній пресі на недооцінку боротьби країн "третього світу" тільки з тієї причини, що комуністична Москва з перемінним успіхом, але з найбільшою постійною акцією намагається перехопити у свою імперіялістичну орбіту національно-визвольні рухи тих висхідних, та ще відсталих націй. А західні потуги гребують ними за давньою колоніялістичною звичкою. На щастя, не Москва і, на жаль, не Україна, а Югославія стала близько до ініціаторів першого конгресу (близько 30) країн незалежного "третього світу" (Бандунг, 18-24 квітня 1955 року). Сьогодні найбільші потуги Заходу визнають "третій світ" за першорядний фактор та із спізненням активно шукають порозуміння з ним.

---

*Ортега-і-Гассет відзначає у найвидатніших історичних творчих епохах людства "температуру" чи "підвищену кількість кальорій" любови, що "почуває себе, зважає себе краще в стражданнях і болях". (*Über die Liebe*, 1965, Stuttgart стор. 103, 104).

М. Хвильовий демонструє подібний феномен у своєму символічному образі розстріляного відродження — його "нареченої": "закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою юнкою з багряною полоскою на простреленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу в безсмертя" ("*Арабески*", *Твори*, т. I, Харків, ДВУ, 1927, стор. 321).

Коли в Харкові 1925 року Хвильовий самотньо формулював уперше ідею "Азіятського Ренесансу" — тоді ще не було ні антимосковської Народної Республіки Китаю, ні незалежнення Югославії від Москви, ані навіть самого терміну "третьої світ".

Українські вісті в цитованій статті 1948 року виділили і піднесли як одну з важливіших (і дійових дотепер) ініціатив доби "Розстріляного Відродження" — ідею *визвольної спілки поневолених в СРСР народів*. Не досліджена історія її багата не так деклараціями, як фактами конкретних контактів. У тодішній легальній термінології Миколи Скрипника це ідея "всієї об'єднаної сили національних республік Радянського Союзу" як гарантії проти імперського реставраторства централізму з боку великодержавного російського шовінізму в лавах ВКП(б). Знищили Хвильового і Скрипника; та вони самі заподіяли собі смерть, аби не жити політичними рабами. Подібну демонстрацію негідності вчинили діячі кількох інших національних республік Союзу РСР. І, може, саме цією дорогою ціною здобуто життя і живучість ідеї визвольної спілки поневолених в СРСР націй. Вона діяла раніш, діє і тепер у формі спільних акцій і протестів різнонаціональних, головне не-російських політв'язнів радянських концтаборів. Серед цілого збірника документів цього руху (*Национальный вопрос в СССР*, упорядкував Роман Купчинський, В-во "Сучасність", 1975) звертає на себе увагу "Послание Совету Национальностей Верховного Совета СССР политзаключенных Прибалтики, Украины и Кавказа, находящихся в Мордовских концентрационных лагерях". Підписи 17 знаних політичних діячів. Новіший документ "Звернення 67" — солідарна заява політичних в'язнів різних національностей до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Збірник *Хроніка таборових буднів*. (В-во "Сучасність" 1976, стор. 133-142).

Не досліджений родовід цієї важливої ідеї веде через З'їзд народів російської імперії у Києві в вересні 1917 року — до написаної М. Драгомановим програми і цілого історичного руху "Вільної Спілки" та ще далі до Кирило-Методіївського Братства Шевченка і Куліша, до "Товариства Об'єднаних Слов'ян" (1823). Зрештою, родовід цієї ідеї іде ще далі й далі вглиб нашої історії, аж до старої Київської великопростірної, але децентралізованої держави. Цитована стаття в *Українських вістях* 1948 року, рекапітулюючи "деякі ідеї Українського Відродження", — відзначила як одну з головних і більш тривалих та звернених у майбутнє, — думку про два головні протилежні принципи організації на нашому Сході життя держав і множення націй: Київський принцип *диференційованої єдності вільних* і Московський принцип *тоталітарної єдності поневолених*. Са-

ма природа і всесвіт побудовані й утримують свій складний баянс і цілість за першим принципом єдності у різноманітності. Коли ж людство, а наш Схід зокрема здійснить цей творчий принцип у своєму міжнародному житті?

"Розстріляне Відродження" завзято кликало росіян на цей шлях, радило (пером Хвильового) Росії "одійти у свої етнографічні межі", зайнятися нарешті своїм власним національно-російським відродженням. Небагато (якщо взагалі) знайшлося таких росіян. Вільноспілковців було знищено. А от Іванові Павловичеві Багряному захотілось і навіть, здається, пощастило на базі вищезгаданих відродженських ідей здобути на еміграції цілу організовану групу росіян під назвою "НОРД". Вона на чолі з відомим російським політичним діячем Алексінським пішла на співпрацю з УРДП і навіть видавала безкоштовно при *Українських вістях* свій додаток під назвою *Освобождение*.

Якийсь унікальний випадок! Бо ще й сьогодні найновіші російські емігранти і дисиденти (збірник *Из под глыб*, 1974) протиставляють централізовмі російського комунізму... централізм російського антикомунізму. Від цього намір і спроба Багряного не стає анахронізмом. Ідеї Українського Відродження, рекапітулюючи минуле, дивляться, ідуть у майбутнє.

У чисто внутрішньо-українському аспекті важливим ділом "Розстріляного Відродження" була ідея соціально-державної консолідації України, як "державної цілоти" (Скрипник). Пригадаймо практичні й початково успішні заходи до дерусифікації пролетаріату і керівної верхівки України. Тут соціальне і національне — єдність. У країні неустабілізованої власної державности традиційне і стихійне її вільнолюбство не раз межує з анархізмом і розбратом групових і особистих амбіцій. Ця вікова українська хвороба іде в контрастній парі з великими згаданими вище творчими ідеями.

Цікаво ставилось у згаданій статті питання релігії. Цитую дослівно: "відродження української національної (християнської) церкви як щодо її внутрішнього релігійного змісту, так і щодо зовнішньої незалежної ієрархічної структури (Чехівський, Липківський)". При цьому рішуче застерігалось проти московської традиції підмінити релігію політикою і навпаки — політику релігією:

"Ми принципово проти того, щоб втискувати життєву й політичну проблематику в якісь політичні декалоги. Це негідно робити з політики чи навіть науки релігію. Десять релігійних заповідей християнства вічні саме тому, що вони є заповіді Божі, релігійні, а не політичні чи наукові. Це не зворот до середньовіччя, як тепер дехто пише, а вихід шляхом заперечення і синтезу на етично й культурно вищий щабель".

Так в основному приблизно, на мою думку, виглядало позитивне кредо газети *Українські вісті* на 1948 рік. Як же виглядала критика? Чи була в УРДП і її газеті повнота заперечення наявних комуністичних систем? Безумовно так. Хоч правда і те, що були і вагання, палкі дискусії, було навіть ціле, і то видатне своїм персональним складом, соціалістичне крило з його журналом *Вперед*. Більшість нас на третьому з'їзді УРДП цілком розквітлася з усяким уніфікаційним соціалізмом. Підкреслюю уніфікаційним, бо були застереження, аби не вилити з водою дитину, тобто Українську революцію 1917-20 років і український історичний соціалізм, соціалізм з людським обличчям, соціалізм практичних соціальних поліпшень і заходів *знизу вгору*, а не догми і нав'язування *згори вниз*. Треба тільки обов'язково в історико-наукових працях визволити історичний український соціалізм із загального російського казана.

Через років десять після того нашого повного заперечення Солженіцин цікаво відзначив брак такої повноти заперечення в опозиційної російської інтелігенції і її лідера Андрія Сахарова. Справа не в самому Сахарову, пише Солженіцин, "а в повальному гипнозе целого поколения, которое не может очнуться сразу ото всего, стряхнуть с себя нагромождение сразу всех политических учеб".

Солженіцин також зазначав, що до появи його *Архипелагу ГУЛаг* росіяни властиво не викрили цього "концентрованого пекла" СРСР. Не хвалячися, все ж варто зазначити, що лідери УРДП від Івана Багряного до Василя Гришка — всі особисто пройшли і витримали нелюдські іспити того "концентрованого пекла" ГУЛагу. Вони винесли в світ свої праці про нього. Можу назвати тільки частину з них: ряд творів і *Сад Гетсиманський* Багряного перекладений на французьку мову), *Українська інтелігенція на Соловках* Семена Підгайного (його ж книжка *Недодостріяні*), спогади про десятикування і спроби втечі в'язнів Норильлагу — *Чорна пурга* Юрія Дивнича та його ж дослідчо-синтетичний есей *Тероризм як соціальна система СРСР, Experience with Russia* Василя Гришка, *Stalinist Rule in the Ukraine* Григорія Костюка, *Горить Медвін* Івана Дубинця і ним же заініційована товста документальна *Біла книга про чорні діла Сталіна...* Все це разом важить не абищо. Але як же ще далеко до висот тритомового *Архипелагу ГУЛаг* Солженіцина, що став світовою сенсацією в перекладах на майже всі головні мови. Тут звичайно грають роль порівняна спротегованість в СРСР і загалом більша міжнародність російської мови й літератури і — навпаки, пригнобленість в СРСР і загалом герметична ізольованість української. Але будьмо тверезі щодо самих себе. *Архипелаг ГУЛаг* винесено на крилах генія і частя Солженіцина та

попутного вітру Хрущовської відлиги. До того всього він є продуктом і здібности росіян до національної понадпартійної самоорганізації — за участю 277 політв'язнів. Це продукт значного добре продуманого національного понадгрупового зусилля, організованого в межах СРСР. На таке наша генерація ні тут, ні дома не спромоглася, може, тому, що наших потенційних Солженіцинів нищать нещадно і з першого їх кроку. Але ми й на еміграції не задокументували на відповідному рівні навіть унікального штучно організованого на Україні масового голоду 1933 року, хоч недолугі спроби розпочиналося. Не знаю, може, тут над нами тяжить наш внутрішній розбрат чи якась провінціальноницька обмеженість-приреченість?

Між іншим назва "революційно-демократична", російська і словом і історичним змістом, — не відповідає суті УРДП. У російських революційних демократів минулого століття було досить *нігілізму*, але ні революції (наприклад, проти деспотичного централізму), ні демократії чи розуміння політичної свободи в них і їх російських спадкоємців не було. А втім, імена при народженні даються не раз поспіхом, випадково, хоч раз назавжди. Історія УРДП має свої прекрасні моменти і прикрі хиби. Головна хиба цієї історії та, що її нема, не написано. Не видано навіть одним окремим збірником бодай головних документів праці і думки УРДП. Завданням мого слова, обмеженого регламентом, було нагадати, що та праця і думка були.

Ох, орації емігранта... — Мовляв Шевченко: "великих слів велика сила, та й більш нічого"... Але коли ті слова пише власною кров'ю політв'язень тюрми КГБ, то вони набирають реальної ваги дійсного голосу самого життя. Валентин Мороз у *Замість останнього слова*, надісланого із другого ув'язнення до радянського суду, пише:

"Коли ви розраховуєте, посадивши мене за ґрати, створити якийсь вакуум, то це несерйозно. Зрозумійте, нарешті, *вакууму більше не буде*... Національне Відродження найглибинніший з усіх духових процесів. Це явище багатоплянове і багат шарове, воно може виявитись у тисячах форм. Ніхто не може їх передбачити і сплести такий невід, щоб охопити процес у всій його ширині. Ваші греблі міцні і надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води просто оминули їх і найшли своє русло. Ваші шляґбавми закриті, але вони нікого не спиняють, бо траси давно протягли збоку від них. *Національне відродження є процес, що має практично необмежені ресурси*... Нові процеси на Україні (й усьому Союзи) *тільки починаються*... Невже ви не розумієте, що будете мати справу з масовими суспільними процесами?" [курсив Мороза].

СПОГАДИ

УБИВСТВО АЛЛИ ГОРСЬКОЇ І ПРОЦЕС ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Уривок із спогадів

Леонід Плющ

У середині листопада (1970) судили Валентина Мороза. Туди викликали на свідків киян Дзюбу і письменника Антоненка-Давидовича (який сидів за Сталіна), а також Вячеслава Чорновола.

Тому що суд був закритий, ці свідки, як і сам Мороз, відмовилися давати свідчення.

Слідство намагалось спекулювати на тому, що *Серед снігів* було спрямоване проти Дзюби. Але Дзюба заявив, що ця стаття — особиста справа Мороза і Дзюби, а не антирадянська пропаганда.

Слідство намагалось використати образу кінорежисера Сергія Параджанова на Мороза за те, що той обвинувачував його, ніби він був причетний до викрадення іконостасу в гуцульському селі і в інших випадках до розкрадання пам'яток української культури.

Насправді — Параджанов протестував проти того, що держава викрала іконостас, скориставшись тим, що Параджанов позичив його для праці над фільмом *Тіні забутих предків*.

Коли КГБ запросило Параджанова виступити на процесі з обвинуваченням Мороза у навмисному наклепі (а потім суд легко узагальнив би обвинувачення проти особи з обвинуваченням проти влади), Параджанов пояснив, що Мороз помилився, а не зводив на нього наклепу. Такий свідок лише пошкодив би КГБ, підтвердивши факт, що іконостас украла держава. КГБ не пробачило Параджанову його неподатливості: у 1973 році його посадили за кримінальною статтею на п'ять років таборів, обвинувативши в гомосексуалізмі.

Мороза засудили на шість років тюрми, три роки таборів особливого режиму (тобто найстрашнішого) і п'ять років заслання, за статтею про антирадянську пропаганду.

В українському самвидаві появились заяви, протести свідків, друзів і знайомих Мороза, присвячені йому вірші.

Але не встигла справа Мороза поширитися в самвидаві, як трапилось найстрашніше. Я саме був дома, коли потелефонували:

— Убили Аллу Горську. Приїжджай до її дому — там усі зберуться.

Біля дому вже стояло багато людей. Підходили нові. Прилетіли зі Львова, з Івано-Франківського. Чекали чоловіка Алли Зарицького, який мав привезти тіло Алли. Ніхто не знав, як і хто вбив. Появилася перша версія: убили катєбісти. Версія народжувалася на моїх очах — і я не вірив. Пощо це було потрібне КГБ? Залякати? Тоді треба було це зробити так, щоб усі зрозуміли, хто і за що. За що? Алла була для всіх патріотів підпорою духу: своєю енергією, внутрішньою силою, тверезим розумом. Вона брала участь у протестах, була діячем української культури. Але цього не було досить для вбивства. (Тепер, по кількох убивствах, вчинених катєбістами, моя певність у непричетності КГБ до справи вбивства Алли дещо захиталася).

Те, що Аллу вбито, відкрилося випадково. До неї, до міста Василькова, приїхали сестра Івана Світличного Надія і Євген Сверстюк. Дома нікого не було (хоч вона мусіла бути дома). Вони домоглися від міліції відкрити дім. Аллу знайшли в погребі.

Міліція тримала себе, як завжди, по-дурному, що давало деякі підстави обвинувачувати владу.

Ідеєю фікс міліції є підозріння на перших зустрічних людей. Такими були Сверстюк і Надія Світлична, а також чоловік Алли Віктор. На залізничних рейках міліція знайшла свекра Алли з відтятою головою. Міліція висунула версію, що він і вбив Аллу, а сам кинувся під потяг. Оповідали, що він часто лаявся з Аллою, вважаючи, що вона своєю антирадянською діяльністю завдала шкоди синовій кар'єрі. До Віктора дійсно добре ставилися в ЦК ЛКСМУ. Було відоме, що ГБ кілька разів розмовляло з свекром. Воно часто використовувало людей з розладною психікою проти руху опору. А у свекра Алли бували випадки розладу психіки. Так що при правдивості висуненої міліцією версії посередньо провина — на КГБ.

Коли Алла вже була мертва, в одному з інститутів міста лектор обкому партії заявила, що у Горської і скульптора Івана Гончара націоналісти влаштовують зборища.

Міліція довго не видавала тіла для похорону. Видали свідомо в понеділок, 7 грудня, розраховуючи, що на похорон прийде мало людей.

Але прийшло багато. У домі, де містяться майстерні мистців, стояли сотні людей. У майстерні — виставка творів Алли. Усім приколювали гілочки калини — символ вільної України. Самодіяльний хор *Гомін* співав пісні. Майже ніхто не говорив, стояли, думали, оглядали картини Алли.

Надїхали автобуси. У них розмістилося понад сотню людей.

Повезли далеко за місто, на нове кладовище. Там уже чекала офіційна оркестра. Поруч ховали хлопчика. Мати кричала, рвалася до нього в могилу.

Оркестранти, запрошені Спілкою художників, невідомо чому починали жалібний марш, то замовкали. Їм було нудно, холодно.

Виступив товариш зі Спілки. Він базікав про шановну художницю, виховану комсомолом, віддану якимось ідеям. Мерзенна брехня людини, яка разом з іншими членами Спілки брала участь у цькуванні Алли. Її двічі виганяли з Спілки художників. У 1964 році вона брала участь у створенні шевченківського вітражу в університеті. Шевченко, на думку комісії, яка приймала вітраж, опинився за ґратами. Мистцям закинули формалізм і хибний ідейний задум. У 1968 році вигнали з Спілки вдруге — за підпис під заявою проти порушень соціалістичної законності.

Пригадувалися слова Олександра Галіча про Пастернака:

И над гробом стали мародеры

И несут последний ка-ра-ул!

Після фальшивої промови представника оркестра на його сигнал почала нарізувати свій марш.

Почали виступати друзі Алли. Представник намагався "закрити" похорон, але на нього просто не звернули уваги.

Ті, що виступали, говорили нетвердими, уривчастими голосами.

Перший виступив Олександр Сергієнко (тепер він сидить у Владівірській тюрмі). Він відповів представникові по суті тим самим, чим відповідав Дзюба, боронячи колись пам'ять Василя Симоненка від цих брудних людців:

— Вона одверто зневажала чиновників і ділків від мистецтва. Вони не витримували твердого глузливого погляду її сірих очей і платили їй за це чорною ненавистю. Вони ненавиділи її за те, що ми її любили.

Філеры, що стояли гуртом осторонь, аж тряслися від злості, чуючи одверту пропаганду любови до свого народу, ненависти до чиновників.

Деякі думки, деякі слова були схожі на слова офіційних похоронів. Але ми знали Аллу і знали, що правдиві є слова про те, що вона завжди буде з нами, що вона не може відійти в небуття (слова Є. Сверстюка, який відбуває тепер свій строк у таборі).

І всі говорили про неї як про підпору, як про людину сили й енергії. Сверстюк говорив про неї так, як про живу. І голос його і обличчя навколо виключали можливість нещирости, штучности, реторики. Сверстюк говорив про її шлях: "відкриття України", участь у Клубі творчої молоді, дискримінація її як мистця, вітраж,

виключення з Спілки, смерть і чутка (!?) про посмертне відновлення в Спілці.

Із Львова приїхав Іван Гель, сплюсар, одсидівши вже свої три роки табору.

Він сказав про неясності причин загибелі Алли, про її даліше життя серед нас і найголовніше — перед обличчям трагедії мусить бути відкинене у наших взаєминах усе дрібне, боягузливе, пристосованське. Бож життя наше таке коротке.

Слухаючи промовців, я сприймав усе це двоїсто.

Настільки жива була Алла за життя, що дійсно неможливо було відчутти, що її немає. Зовсім недавно ми з Танею проводжали її додому, від Світличних. І сміялися над глупотою — всезагальною глупотою: держави, над їх страхом перед нами, великого партійно-поліційного апарату перед жменькою людей, розкиданих по містах Союзу. Ліна Костенко кинула квіти підсудним під час процесу шістдесят шостого року, а міліція так і лягла, побачивши бомбу. Майже не буває терористичних актів, а товариші з ЦК навіть на зустрічі з школярами приходять з охороною, а ГБ пильно перевіряє присутніх, щоб не було підписантів.

Слідчого ГБ Баранова на допитах у справі Мороза Алла називала "товаришем Бараном" — "баранізм" це загальна прикмета ГБ.

Коли в Житомирі до хворого поета приїхали друзі з Києва, один з місцевих поетів випадково "забув" альбом японського живопису. В альбомі знайшли мікрофон. Власник "альбома" схвилювався:

— Це ж за валюту куплене. Воно коштує багато грошей, а ви поламали!

У відповідь на обвинувачення в стукацтві він відповів:

— Однак про вас усе знають.

Це було зовсім недавно — ця розмова, її сміх, глузливі слова, довга путь через усе місто.

І всі кажуть правду: вона жива, тобто неможлива її смерть, це смерть життя взагалі — настільки у ній було сконцентроване життя. Вона сама синонім життя, його символ. Життя без комплексів: відкрита любов, відкрита ненависть, голосний сміх радості і зневаги.

Але коли я відривався від цих відчущань-спогадів, то бачив посинілих від злоти і холоду шпигунів, бачив убиті горем обличчя друзів, і безповоротність утрати (а я ж не був близькою їй людиною. Що ж відчували її близькі?) валилася на свідомість, заливала її розпачем: відходять друзі назавжди, одні у смерть, інші — у зраду.

І ці пики катів — товариша з Спілки, шпигунів.

Шпигунів — деяких — я добре знав. Бачив їх у шістдесят шос-

тому біля суду над українськими патріотами, у шістдесят дев'ятому — на суді над Бахтіяровим.

У петельках у них, як і в людей, калина.

Я процідив крізь зуби одному, захлиснутий ненавистю:

— А що тут роблять кагебісти?

Він злякався, замурмотів, що я його з кимось плутаю.

А тим часом Василь Стус читав свої вірші:

А ти шукай червону тіль калини,
на чорних водах — тіль її шукай,
де горстка нас. Малесенька щіпка.
Ярїй, душе, ярїй а не рїдай.

Після похорону хтось почав ширити чутки про те, що Аллу вбили українські націоналісти, за те, що, мовляв, вона, знаючи їх таємниці, видала їх КГБ. І навіть, здається, не КГБ пустило цю "парашу", а ліберали, що сидять по своїх щілинах і пліткують про владу, про учасників опору.

Ці ж кола запустили ще одну "парашу": це, мовляв, сексуальна драма.

Одним не давала спокою мужність Алли, іншим — її енергія, відсутність святенництва. І тим і другим — її сміх, відкрите обличчя без страху і комплексів неповноцінності — національної, жіночої, мистецької.

Дехто з тих, хто голосував у шістдесят восьмому за виключення її з Спілки, почали говорити, що вона взагалі не українка, а... єврейка. Так наче її образило б таке підозріння. Вона ніколи не цікавилася національністю — п'ятим пунктом у паспорті. Вона відрізняла лише дурнів від розумних, підлих від чесних, тих, що люблять Україну, від її катів.

Лише психічно ущербні люди ненавиділи її.

Я багато оповідав їй про Петра Григоровича Григоренка. Вона читала його статті і дуже хотіла зустрітися з ним, відчуваючи споріднення. Для мене ж вони обоє завжди викликають у свідомості ліпше з історії України — Запорозьку Січ, з її свободою, демократією, енергією і сміхом.

Після похорону вигнали з роботи Олександра Сергієнка, а Гелеві вліпили догану. Заступник прокурора Київської області загрожував Гелеві карою за "чутки" про вбивство Алли за переконання.

Виступи на похороні Алли і матеріяли суду над Морозом почали масово ширитися в самвидаві. І тут ГБ знову програло по суті: читаючи про суд і смерть, відсівалися боягузи, але росло число діячів опору, росла політична активність. Судом над Морозом ГБ підкреслило принципову правду Мороза у суперечці з Дзюбою.

Це посилювало саме політичну частину українського руху. Жорстокість вироку Морозові була показником нового етапу репресій.

У США тривало слідство над Анджелею Девіс. Наші газети захлиналися від обурення. А ми всі порівнювали "гуманізм" суддів Мороза і нечувану "жорстокість" слідчих Девіс. Вона з тюрми пише листи, в яких критикує устрій, дає інтерв'ю (фантастика! Хіба можна таке уявити, щоб до Мороза приходив кореспондент не для наклепів на нього, а щоб світ дізнався про його стан, погляди і т. д.).

Які зворушливі були статті про те, що Анджелі обмежуть час зустрічей з адвокатом і (волосся підноситься на голові!) дають холодну каву!

Саме в такому дусі коментував *Український вісник* справу Девіс і справу Мороза.

Тим часом, як судили за слово, Президія Верховної ради помилувала беріївця, колишнього міністра внутрішніх справ Азербайджану Ємельянова, засудженого в п'ятдесят третьому році за його звірства.

Біля Ленінграду живе полковник ГБ Монахов — садист, під безпосереднім керівництвом якого команда зчистивачів палицями з олов'яними наконечниками убила кілька сот комінтернівців. Монахова навіть не виключили з партії — не дозволив секретар Ленінградського обкому партії Толстіков (а західні комуністи, наче нічого й не було, їздять до Ленінграду, зустрічаються з Толстіковим, потискають йому руку, усміхаються, людині, яка підтримує ката їх співвітчизників, їх партійних товаришів, їх вождів!).

Спогад про незабутнього друга Марію Дольницьку

Посію я конопельки
Та й верхом зелененьким.
Чи всім людям таке лихо,
Чи йно мені молоденькій...

Це слова з пісні, яку Марія Софія Дольницька, znana серед її друзів і добрих знайомих як Марійка Дольницька, любила.

Моє знайомство з Марійкою Дольницькою почалося з 1922 року в Міннеаполісі, де вона перебувала у своєї сестри і шваґра, що був священником української католицької церкви. Саме він і вможливив їй переїзд до Америки.

По короткому часі Марійка відійшла від своїх родичів й оселилася в *Сеттелмент Гавзі*, де навчала мистецтву дітей, що були під опікою тієї установи. Трохи пізніше вона перебралася до власного ательє, що містилося у приватному домі на другому поверсі і являло собою маленьку кухнючку і дещо більшу кімнату, в якій був диван, на якому вона і працювала і спала.

Жила Марійка вельми скромно, вдоволяючися шматком хліба і філіжанкою кави, аби лишень мати більше часу для улюбленого мистецтва. З цього погляду вона була, мов безпорадна дитина, і не надавала більшого значення господарським справам. Те саме можна сказати і про її одяг. Сукню, в якій вона тут на світліні, вона пошила власноручно з ясного сірого крепу, а широкі рукави вишила білими вовняними нитками. То й була її парадна сукня. Чорний капелюх, що на світліні, був куплений уже в Філядельфії. На своїх просто таки чудових, клясичних руках Марійка жадних оздоб не мала... Вона була свідомо їх краси і вважала їх єдиною оздобою, якою природа її обдарувала.

Марійка палила цигарки, але рідко, особливо тоді, коли духово була неспокойна. Трохи журилася станом легенів, запалення вершків яких мала у Відні й боялася, щоб хвороба не повернулася. Крім свого мистецтва, вона мала замишування до музики, співу й літератури, з якої Гете був, мабуть, з найбільш улюблених письменників, бо часто переповідала мені уривки з його творів.

Наша приязнь зростала хутко, бо мої батьки любили Марійку, а я від самого початку нашого знайомства була захоплена нею. Ми зблизилися, не зважаючи на різницю віку і виховання. Вона — донька віденського радника, вихована у Відні, де вже й здобула собі ім'я в мистецтві... А я — донька сільського вчителя з села Руди, що десятилітньою дитиною опинилася на чужині.

Марія-Софія Дольницька (фото 1924)

Поза спільним українським походженням, ми мали ще й спільне велике замилювання до мистецтва. Марійка захоплювалася моїм співом і шкодувала, що я не жила у Відні, де могла б здійснити свою мрію: стати оперовою співачкою. Я часто під гітару розважала її нашими піснями, з яких *Зійшов місяць* (присвячена Шевченкові) була в неї найбільш улюбленою. А часом і вона своїм сопрановим голосом співала зі мною. Мое ж захоплення її мистецтвом, головне малюнками олійними фарбами, — не мало меж. Марійка цінувала це і часто радилася зі мною. Пригадую, так було з картиною *Три богині*.

Не зважаючи на своє віденське виховання й захоплення культурним життям того міста, Марійка була горда з свого українського походження, що й підкреслювала при кожній нагоді. На той час про Україну й її народ в Америці ще майже ніхто не знав, і наші люди часто ховалися за пазуху поляка, німця чи австрійця, але Марійка скрізь і завжди називала себе україankoю. Її гострі очі сяяли почуттям національної гордості з українського походження, коли вона говорила з чужинцями, що натоді не було чимось простим і самозрозумілим. Коли я говорила їй про свої труднощі в тій таки справі, Марійка потішала мене словами: "Не журися, Марусю, приїдуть з Відня наші дипломати, наша культурна сила, і світ почує про нас..." Та, на жаль, я з часом переконалася, що по каварнях держави не будують і не підносять культурного престижу народу політичними й церковними роздорами.

Марійка шанувала наших героїнь, які брали участь у війні за українську державу, й обурювалася проти тих, хто плямував їх світле ім'я. Вона боляче переживала трагічну смерть Ольги Басараб, яку особисто знала.

Ця мала на зріст людина була сповнена потужного завзяття і невичерпного джерела творчості. Англійську мову Марійка опанувала скоро і без труднощів, за короткий час вільно нею володіла. Вона не вдоволялася тим, що їй хтось дасть, сама шукала нагоди виявити себе. Не любила бути комусь зобов'язаною і намагалася за кожну послугу чимось віддячити. Шваґрові, як за плату за подорож до Відня, — намальовала пару церковних образів.

Дольницька була товариська, любила молодь і веселі жарти. Подружнє життя вважала вельми важливим кроком і не хапалася з рішенням у цьому ділі, щоб не пошкодити своїй мистецькій кар'єрі, яка матеріально не виглядала рожево, і їй доводилося часто бідувати. Але з своїх матеріальних невдач Марійка сміялася і, жартуючи, показувала мені торбинку на гроші, яку привезла з Відня. Вона була часто порожня. Збирання американських доларів не було її засадою...

Америка з її матеріалістичним змістом життя Марійці не подобалася, вона не бачила там своєї будучини і тужила за Віднем, особливо за батьком, якого вважала своїм найбільшим другом. З великим почуттям відданості оповідала якось мені, як її батько стояв у черзі, щоб здобути їй пачку цигарок.

Невдовзі після нашого знайомства Марійка дістала пропозицію виставити свої твори на *Міннесота Стейт Фер*, що відбувався кожної осені в Твін Сіті. Вона вирішила намальовати з мене портрет в українському строї з підписом *Маруся* і дати його на цю виставку. Тоді вона дістала першу нагороду.

За деякий час Марійці за допомогою американських знайомих пощастило влаштувати двотижневу виставку своїх творів у мистецькому сальоні Міннеаполісу *Бред Стріт Галлері*. Цим разом вона виставляла емалі, пастелі, олійні картини і шкіци. У газеті *Міннеаполіс Трібюн* від 23 вересня 1923 року була вміщена стаття з репродукцією *Марусі*, що збереглася в мене в отакому вигляді, як тут репродукована.

Невдовзі після цієї виставки ми виїхали з Марійкою до Філядельфії; вона мала там шваґра Миколу Залізняка, а я мала на-мір у Філядельфії продовжувати навчання співу.

Живучи в Філядельфії, Марійка одного дня поділилася зі мною радісною вісткою: у бідному районі міста, на восьмій вулиці Совт, вона знайшла унікальний музей, який хотіла мені показати. То був колись католицький костьол, який мав бути перетворений на автогараж. Власники багатой фірми *Фляйшнер Ярн Мілс*, двоє братів і сестра, купили цей костьол і влаштували в ньому мистецьку школу і музей. Школа була призначена для вбогих, але талановитих дітей, які навчалися безкоштовно від кваліфікованих професорів, що їх оплачувала згадана трійця Фляйшнерів. Вони зацікавилися Марійкою, тим більше, що в них не було вчителя емалю. До того ж, там вона могла здобути й приміщення. Але, як я часто чула: "Чорт між українцями ніколи не спить!" Знайшлася жменька наших "доброзичливців", які без її відома вирішили піти до Фляйшнерів і запитати, що вони мають на меті з Марією Дольницькою?

Фляйшнери були заскочені такою несподіванкою і повідомили про цю візиту Дольницьку, а рівночасно відкликали запрошення її на вчителя мистецької школи, хоч сказали, що вона може мати свою виставку в одному з бальконових сальонів їхнього музею.

Ця подія засмутила Дольницьку, і в такому пригнобленому стані вона почала підготову до своєї першої виставки в Філядельфії і просила мене, щоб я при цій нагоді виступала в українському строї з співом і танками. Те, що трапилось дорогій мені людині, відбилось й на мені, я вчинила її волю, але мені було не до співів і танків.

На довершення всього Лука Мишуга, бувши Марійці найбільш бажаним гостем на виставці, якого вона знала ще з Відня, приступив до мене і почав осуджувати її твори. Найбільш не сподобалася йому *Маруся*, бо, як він казав, руки в неї мертві і сама постать не являє собою великої артистичної вартости. Мишуга казав, що він цінує мистецькі твори з першого погляду, а техніка його не цікавить.

Ті його слова, сказані мені, мали бути таємницею, хоч Дольницька бачила, як ми розмовляли, і хотіла точно знати, що Мишуга сказав. Коли я розповіла, плакала вона, а з нею і я. Правда, потім Мишуга вибачався перед нею.

То була єдина виставка Дольницької у Філядельфії. Після того вона вирішила покинути Америку і на весні 1925 року виїхала до Відня. Картину *Маруся* вона подарувала мені після одного мого виступу в концерті.

Марія Дольницька, хоч була вихована у Відні, духово не відірвалася від своєї рідної стріхи, і хоч її твори здобули визнання в чужому світі, вона дуже чутливо реагувала на оцінки наших людей.

Гірка правда є в "Спогаді про Марію Дольницьку" Володимира Поповича (*Сучасність*, ч. 5, 1975):

"І так ще один визначний мистець покинув цей світ, а мені совість докоряє, що наше громадянство таке байдуже до зберігання пам'яті своїх діячів культури. Про 50-літню мистецьку творчість Дольницької ми не спромоглися видати монографії, не влаштували виставки її творів, а наше знання про неї обмежується короткими і принагідними вістками в пресі".

Цілковито поділяючи цю думку, я і мій чоловік Василь Ємець низько схиляємо голови перед світлою пам'яттю Дольницької і готові офірувати поважну суму грошей на видання альбома її мистецьких творів, коли знайдуться люди, які про це подбають.

Марія Ємець

ПРО ПІДСТАВИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Іван Смолій

Знаменну полеміку польського поета й публіциста Юзефа Лободовського з російським письменником О. Солженіцином щодо інтерпретації історії обидвох народів і баянсу взаємно заподіяних національних кривд ("Солженіцин як історик і політик", *Відомості*, Лондон, 6 липня 1975, в українському перекладі в *Сучасності*, ч. 11, 1975) можна вважати помітнішою подією останніх років. Є в тому словесному двобої щось символічне, бо два духові репрезентанти народів, до того з історіософічним обдаруванням, зробили перегляд сусідських взаємин між їх народами й сміливо заговорили про довговікові спори й конфлікти за вирішні впливи на східноєвропейському просторі.

Хоча конференція між Ю. Лободовським і О. Солженіцином пройшла не в літературній, а в публіцистичній формі, відчувається, однак, у ній відгомін минулих суперечок і дискусій між поляками й росіянами в 19 столітті з участю з одного боку А. Міцкевича і Ю. Словацького, а з другого — О. Пушкіна і Ф. Достоєвського.

Для народів, які в тих спорах і конфліктах між Росією і Польщею були союзниками й співниками однієї чи другої сторони, а часто радше об'єктом спору чи причиною конфлікту, слідкувати за дискусією між Ю. Лободовським і О. Солженіцином було дуже цікаво, бо так вони можуть збагнути краще, що думають про них і де їх місце у подібних спорах під сучасну пору.

Для українців виступ Ю. Лободовського має окрему вартість, бо в ньому висловлено застереження щодо безцеремонного включення всієї української історії в історію Росії, як це мало місце в статті О. Солженіцина в збірнику *З-під брил*. Проти такої історичної схеми протестують уже давно, здебільшого безуспішно, наші історики й політики, тим то виступ Ю. Лободовського на оборону наших прав на власну історію набирає в цьому випадку особливого значення.

Важливий виступ Ю. Лободовського і на тлі розмов між польськими й українськими публіцистами про можливості й потребу спільного виступу проти сучасного радянського імперіалізму. Аргументація Ю. Лободовського про незалежний істо-

ричний шлях Литви, Білорусі й України у співпраці з Польщею дає добрий і конечний для таких розмов погляд у минуле, з підкресленням того, що об'єднувало ці народи для спільних дій і які причини стоять на перешкоді подібним спільним діям сьогодні.

Кидаючи погляд у минуле, писав Ю. Лободовський у полеміці з О. Солженіцином:

"Забавно звучать претенсії Солженіцина до поляків про захоплення Галицької Руси, Поділля, Волині, України, про здушення повстання Наливайка і про Гумань. Виходить, що то також були замах на Росію і на її стан посідання. Наш історик з не конче правдивої історії загнався так далеко, що написав про збройний підбій України і Білоруси. Чи я маю нагадувати, що коли дійшло до Городельської унії, Україна і Білорусія становили складову частину Великого Князівства Литовського, а не жадної Росії, якої взагалі ще тоді не було навіть у словниках?.. Коли мова про Україну і Білорусію, про Наливайка і Гумань, то це є поррахунки між поляками, з одного боку, українцями і білорусами — з другого. І тільки ми між собою маємо право домагатися взаємного каяття. Росіянам до цього зась! Нехай не пхаються в ролі обвинувачів, оборонців сусідів, а особливо — сповідальників. Нічого з цього не вийде!..

"А яка з цього всього наука і мораль? — запитує Ю. Лободовський. — Зовсім звичайно виявляється доведеним, що коли Солженіцин з польсько-українського конфлікту робить конфлікт польсько-російський, то український народ для нього не існує, він є відгалуженням великого російського народу. Україна — лише провінція, українці — лише плем'я, українська мова — діалект, наріччя російської. Тепер належало б запитати оригінального історика, як то сталося, що українські козаки (запорожці) пару разів ходили на Москву спільно з поляками?.. Петро Конашевич Сагайдачний, один з переможців під Хотиним (поруч з Ходкевичем, Любомирським і королевичем Владиславом), був напевно зрадником, який підносив блюзнірську руку на Москву — 'білокаменну'. А Виговський, що розгромив московські війська під Конотопом? А Мазепа й Орлик? Всі названі мали свої поррахунки, часто криваві, з поляками, але не в ім'я Росії!.."

Палкий виступ Ю. Лободовського з виясненням незалежного історичного шляху українського народу може викликати тільки щире захоплення і вдячність. Але погляд у минуле, на спільні походи й перемоги польського й українського народів примушує поставити пряме питання, чому значна частина польського суспільства не трактує й сьогодні українського народу як рівного собі партнера?

Поставити це питання у всій гостроті є конечністю, бо саме тут одна з причин дотеперішніх невдач у польсько-українських

розмовах. Критичне ставлення до українців як зрілої нації, применшення чисельности українського народу до 23 мільйонів, твердження про тотальну русифікацію України (Б. Збишевський), недобачування культурного піднесення українського народу в період так званого Розстріляного відродження, і зокрема по смерті Сталіна, в шістдесятих роках, та промовчування частиною польських публіцистів голосного сьогодні на весь світ резистансу українських політв'язнів в радянських концтаборах (З. С. Семашко) — все це аж ніяк не повний перелік явищ, які вказують на те, що українців не трактують як рівнорядного партнера.

Виступ Ю. Лободовського повинен би, проте, приневолити декого з польських публіцистів замислитися дещо глибше над минулим обидвох народів. Так відкриють вони дивну схожість долі українського і польського народів. Адже по трагічній долі Хмельниччини, коли рівнорядність козацької і польської зброї була стверджена на побоевищах Жовтих Вод, Корсуня і Берестечка, Козацька Республіка втрачала свою незалежність одночасно з Річчю Посполитою Польською, що так геніяльно схопив Т. Шевченко відомою фразою:

Правда ваша, Польща впала
Та й вас роздавила.

Хаос Великої Руїни, а потім Коліївщини, співпадає з щораз більшим впливом сусідів на долю польського народу, з Тарго-віцькою й Барською конфедерацією. І чи не трагічна паралель продемонстрована в так близьких до себе історичних датах — 1775 і 1795 року. Перша: руйнування Запорозької Січі, друга: третій розподіл Польщі?

У 19 столітті український народ не виявив, правда, таких великих виступів, як польський у листопадовому й січневому повстаннях, але декабристський рух розгорівся все таки найбільше на Україні, і селянські повстання в п'ятдесятих роках позначені стихійним виступом проти поневолення. Подібне в обох народів і явище передової позиції літератури й її ролі в національному відродженні, репрезентоване їх геніями А. Міцкевічем і Т. Шевченком. І які актуальні стають сьогодні ширі дискусії про спільну долю обох народів у виступах П. Куліша на сторінках *Основи* або в явищі цілої генерації польської інтелігенції, яка раптом відчула близький зв'язок з українським народом, заговоривши про те устами В. Липинського і десятків інших.

Схожість долі обидвох народів продовжується і в 20 столітті. І Польща й Україна стали одночасно до відбудови власної державности, ба щобільше — вступили навіть формально в союз у 1920 році.

На жаль, саме до інтерпретації цього періоду у польських публіцистів можна мати найбільше претенсій. Ю. Лободовський

згадує, правда, про Київський похід, про Симона Петлюру і про незалежну Україну. Йдеться тут про період справжнього партнерства в першій фазі боротьби з ворогом, який сьогодні гнобить обидва народи. А от цю фазу спільної боротьби польські публіцисти не наświetлюють відповідно, для обопільної користі, або й промовчують. У минулому році з нагоди 55-ліття битви над Вислою в серпні 1920 року польська преса на еміграції писала про всячину, про хоробрість польського воєводи, про геніальність стратегії маршала Юзефа Пілсудського в його маневрі над Вепром. Але про факт, що до перемоги над Червоною армією на Вислі і Вепрі спричинилися в значній мірі й українські військові формування союзних військ Української Народної Республіки, навіть не було згадки. А коли вдуматися, стає ясним, що між іншими і оті безіменні, пізніше обдурені й забуті, закинені по таборах інтернованих, українські воєводи, що й вони спричинилися до 20-літнього незалежного існування, національного відродження й зміцнення Польщі.

Критичне ставлення частини польських політичних кіл до українського народу особливо дивовижне по далекосяжних змінах, викликаних другою світовою війною. Чи справді аж така різниця сьогодні між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Польською Народною Республікою? Має, правда, ПНР власний уряд, власну армію, власну валюту — всі атрибути незалежної держави. Але на території якої незалежної держави стаціонаровані чужі дивізії? Яка може бути мова про незалежність, коли по польській землі вільно топчуться, як писав один польський журналіст, тисячі пар "юхтових чобіт", коли польським військам наказують маршувати на підкорення братньої Чехо-Словаччини, коли польські амбасади стали експозитурою радянської розвідки, про що так вимовно й широко розписувалися польські перебіжчики на Захід?

Чи треба пригадувати, що повному підпорядкуванню всіх польських збройних сил у винайденій Москвою зручній і дипломатичній формі так званого Варшавського пакту відповідає повне економічне підпорядкування ПНР у системі так званої Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Інтеграція застосована тут у продукції й плануванні, у технічній документації, дослівно у всьому суттєвому. На основі статистики, 64,1% всього експорту і 63% імпорту ПНР останніх років припадає на інші країни системи РЕВ, при чому від шістдесятих років з наголосом на утвердження нових форм співробітництва, з поділом праці, з спеціалізацією для кожної країни, що робить одну країну залежною від другої і

визначає їх поневольну співпрацю, при запевненому контролі Москви.

Така залежність у виробництві існує, наприклад, між чеською фірмою "Кароса" і польською "Ельч" у продукції електричного виряду, чи між Польшметом і Автоекспортом і цілим рядом інших заводів, аж до повної інтеграції промисловости усіх сателітів і Радянського Союзу в таких гігантах, як Інтерметал, Інтерхем, і фінансів у Міжнародному банку економічної співпраці, що зводить до нуля самостійну позицію польської валюти.

І чи така залежність, відсутність всякої самостійности не утверджена й у факті, що нафтові і газові проводи "Дружба" проходять через польську територію як артерія одного великого організму, тобто СРСР і його сателітів? Чи не те саме можна сказати про єдину енергосистему "Мир", яка в'яже нерозривно Польшу з іншими країнами й узалежнює її критично від диспозиційного центру в Москві?

А що ж говорити про самостійний розвиток польської культури, мистецтва, театру, музики? Чи і тут не відчувається скрізь рука "старшого брата", чи і тут не відбувається русифікація? Хіба з'їзди Польської спілки письменників не нагадують подібні з'їзди Спілки письменників України, із все-сильною і всюдиприсутньою рукою політруків з ЦК, цензорів і маніпуляторів від збереження лінії партії? Хіба не цю сумну дійсність ствердив рецензент лондонського місячника *Ожель Бяли-На Антенє* (липень-серпень 1975), пишучи:

"Майже так, як за сталінських часів, ставиться сьогодні в ПНР обов'язок підносити радянську тематику і в діяльності культурних установ і преси. Репертуарної панщини супроти 'старшого брата' вимагають суворо в театрах і музичних програмах. Так офіційні контролери вимагають рішуче, щоб російська тематика посідала відповідно багато місця і щоб була правильно репрезентована. Новиною в порівнянні з сталінськими часами є те, що коли в той період пропаганда російської культури була обов'язкова тільки на внутрішньому форумі, то сьогодні ПНР мусить бути пропагатором російської культури назовні. Так ото наші театральні об'єднання, виїжджаючи на міжнародні фестивалі, мусять сьогодні мати в програмі щонайменше час від часу якусь російську драму, а наші симфонічні оркестри мусять також у своїх гостинних виступах присвячувати відповідно багато місця братнім композиторам російським. Як приклад можна навести недавнє мистецьке турне по Америці великої симфонічної оркестри радіо і телебачення. У програмі близько 55 концертів російська музика становила половину, займаючи більше місця, ніж твори польських композиторів... Польські мистці мають враження, що йдеться тут про те, щоб Польша, як й інші країни бльоку, була

утожнена на Заході з певною культурною картиною, над якою домінує Росія. Ця тенденція йде від ЦК. Є це якесь свідоме визнання провідної ролі великого слов'янського брата, що веде до творення моделю бльокової культури, яка ґравітує довкола великоросів..."

■
Наведених фактів, здається, досить, щоб зрозуміти, що радянізація, а подекуди й русифікація Польщі відбувається сьогодні швидкими темпами, відбираючи від Польщі поступово атрибути незалежності й затруюючи її духовий організм так добре відомою українцям "московською блекотою".

При тому відбувається ще інший, паралельний процес, про який сьогодні мало і в нас і в поляків говориться, а він дуже стосується до піднятої в цих заувагах теми: процес контрольованого Москвою зближення між Українською РСР і Польською Народною Республікою.

Справді, гірка це іронія долі, слідкувати, як представники двох сусідніх слов'янських народів ведуть завзяті спори, відбирають один в одного різними заявами й деклараціями території і не можуть знайти спільної мови, а тим часом за інженерією Москви вводиться й реалізується послідовно між УРСР і ПНР "уравніловка" московського стибу, пропагується "зближення", але не на користь тих народів, а на їх злиття в "одному слов'янському морі" пушкінського ґатунку.

У цих маніпуляціях Москва використала факт індустріальної потужности Української РСР, яка, до речі, експортує свої вироби до 95 країн, при чому, всупереч загальним увявленням, аж 90% експорту з України становлять товари промислового застосування і тільки 10% сільсько-господарських продуктів. У порівнянні з Україною повоєнна Польща виявилася в багатьох галузях індустріально менше розвиненою країною, тож у розбудові польського промислу взяла активну участь Українська РСР. Наприклад, нова польська електростанція "Турув" збудована з допомогою харківського "Електроважмашу", який постачав потужні турбогенератори й інше технічне устаткування. Спеціалісти Запорізького алюмінієвого заводу помагали будувати завод у Скавіні, а загально 20% продукції електроенергії, 37% продукції чавуну, 28% продукції сталі та 32,9% продукції азотних добрив за останню п'ятирічку Польща дістала з України.

Тісна співпраця між Українською РСР і ПНР у галузі економіки й промислу викликає в результаті живий людський контакт між обидвома народами. Сотні спеціалістів їдуть то в один, то в другий бік, нав'язують знайомства, зживаються між собою у спільних професійних зацікавленнях і на індивідуальній базі, хоч

загально над усім цим панує пильне око московського контролера, бож усе це аранжоване і пляноване. Прикладом цього може бути голосна система "братніх міст" України і Польщі, в якій Краків спарований з Києвом, Львів з Ряшевом, Познань з Харковом, Вінниця з Кельцами, Бидгош з Черкасами, Полтава з Кошаліном, Люблін з Луцьким.

Перехід звідси у сферу культури, театру, мистецьких ансамблів, а далі літератури простий і очевидний. Співпраця в ділянці культури між УРСР і ПНР для зближення і, очевидно, радянської набрала подекуди великих масштабів. Нею охоплені театри, кіно, мистецькі ансамблі і хори, як типові, випробувані рупори радянської пропагандивної махіни. За останні десятиліття показано на терені Польщі коло сотні українських фільмів, зокрема О. Довженка, з підкресленням його колишньої праці в радянському посольстві у Варшаві. Стільки ж польських фільмів показано на Україні. За цей період виїздив до ПНР Київський драматичний театр ім. І. Франка, Львівський театр ім. М. Заньковецької, Луцький театр ім. Т. Шевченка, Київський театр ляльок, Київський драматичний театр ім. Л. Українки та інші. А на Україні гостював Варшавський польський театр, Люблінський театр ім. Ю. Остерви, Варшавський клясичний театр, Ржешовський театр ім. Ванди Семашкової, Гданська опера та інші. Перелічувати українські і польські ансамблі пісні і танцю нема й потреби.

Але головний натиск покладено на літературу. Інтенсивність літературних контактів між польськими й українськими поетами, письменниками й драматургами на протязі останніх десятиріч розкриває найкраще руку аранжерів.

За цей період появилос'я в Польщі близько 80 творів українських письменників у перекладі на польську мову, а на Україні близько 175 перекладів з польського письменства, при чому великою популярністю користуються і польські твори в оригіналі, що їх розповсюджує магазин "Дружба". Українські письменники й поети виступали в багатьох містах Польщі з читанням своїх творів. Збільшилися й подорожі польських письменників на Україну. Восени 1975 року побувала в Києві делегація польських письменників у такому складі: прозаїк Вільгельм Шевчик, поетка Єва Найвер, критик Ян Пешаховіч, прозаїк Генри Пайонк і літературознавець Чеслав Куріят.

Дві речі з приїзду цієї делегації цікаві для ілюстрації, ради чого вся ота метушня. Делегацію приймали в Спілці письменників України, при чому секретар ЦК КПУ В. Ю. Маланчук, вітаючи польських творців, дозволив собі прочитати їм лекцію на тему "радянські народи-брати", не залишаючи жодного сумніву, що польський народ — це також радянський народ.

Другий цікавий факт: польська делегація, відвідавши

обов'язково могили Т. Шевченка в Каневі, попрямувала звідси в село Мартинівку Канівського району, бо там, як виявляється, ще в 1971 році відкрито пам'ятник Людвікові Варинському, засновникові першої польської робітничої партії "Пролетаріят".

Епізод з пам'ятником Л. Варинського ілюструє найкраще методи великих маніпуляторів з Кремлю, щоб виплекати нову польську ментальність, як плекається вже десятиріччями українська радянська ментальність. Їдуть польські письменники на Україну не задля того, щоб шукати там слідів польської культури, польського минулого кількавікової давности чи історичних місць. Все це стерте з лиця землі, розорані кладовища і пам'ятки минулого, як міновані українські собори і палені національні скарби бібліотеки Київського університету, архіви Видубецького монастиря чи розорювані стрілецькі могили. На місці зруйнованого стоять Щорси, Ватутіни, Ковпаки, Галани, а для поляків тут нова постать маловідомого соціалістичного діяча. А втім, під диктат радянського консула в Варшаві переписується наново вся історія Польщі.

Для протиукраїнських ресантиментів серед польського населення дозволено польським письменникам на віддушину у формі писань проти Української Повстанської Армії на Лемківщині. Вже тридцять років минає від трагічних подій, а все ще появляються твори на тему "українських банд", на тему боїв польської армії з бандерівцями, при чому тут дозволена значна доза ненависти і плямування противника.

Але інакше стоїть справа, коли пишеться про польсько-українські стосунки взагалі. Замовкли тут письменники Сенкевічевої школи. На директиву з центру польські науковці (наприклад, проф. Збігнев Вуйцік автор студії *Дзіке поля в огні*, чи д-р В. А. Серчик, автор *Коліївщини*) внесли зміни в погляди на польсько-українські стосунки в минулому. Те саме завдання виконують такі письменники, як Я. Івашкевіч, Є. Єнджеєвіч, Марек Садзевіч, Ян Зюлковський, оцінюючи позитивно Козаччину й пізніші часи. Прикладом, якій радикальній ревізії піддано польсько-українські стосунки, є роман Русінека *Королівство пихи*, в якому автор повністю спростував концепцію Генрика Сенкевіча, змалювавши Б. Хмельницького як велику історичну постать, а Хмельниччину як справедливую війну проти "королівства пихи".

З українського боку зокрема сильно відгукнулися поети: Любомир Дмитерко проклав програмі *Мости* між УРСР і ПНР, писали на цю тему М. Бажан, І. Драч та інші. В тих зверненнях до польських сусідів, крім обов'язкової програмовості, відчутна, однак, і ширість та безпосередність, бо українські творці знайшли

в контактах з польською літературою безпосередній подих Європи, відкрили там багато свіжого, цікавого й захоплюючого. З цього погляду стає зрозумілим відомий і часто цитований вірш Ліни Костенко:

О, Польщо!
Я з Придніпров'я,
Я гість у твоєму краю.
Люблю,
Люблю,
Люблю.
Плачу за гостинність твою!

Люблю за легенди славні,
За мову дотепну й живу,
А може, за звичаї давні,
А може, за дружбу нову.

За щирість твою без прикраси,
За горду вдачу й пісні.
А може, за все це разом
Така ти мила мені...

Ця спонтанність, і натяк на "дружбу нову", і похвала за "горду вдачу", очевидно, не сподобалися московським маніпуляторам, як не сподобалося їм багато дечого іншого в творчості поетки. Посилилася нагінка аж до повної мовчанки великого поетичного таланту. А з усього епізоду лишився один слід — вірш Ліни Костенко до польського приятеля з рефреном:

... Що кому до теґо,
Же ми так кохами?

На тлі маніпуляцій у ділянці творчості цей рефрен звучить справді багатозначно, як протест проти тотального тиску на всі прояви життя людини в радянській атмосфері.

Не вдалося оминати цього тиску і перекладачеві *Пана Тадеуша* Максимові Рильському, людині з багатими родовими традиціями польської культури. Панегірики в бік Польщі в нього найчастіші і найбільше програмові. Їх добірка в статті В. Починайла "Польща в поетичній творчості Максима Рильського" (*Український календар*. Варшава, 1974) справді імпозантна. Ось уривок вірша М. Рильського з збірки *Далекі небосхили* (1958):

Сонце в нас одно — і шлях єдиний,
Тож прийми цей голос з України,
Братня Польще! Хай тобі щастить
Будувати, сіяти, творить,
Нехай буде в тебе дім багатий
Сяйвом книг, картин, пісень і статуй,

Хай тебе твоя доба нова
Золотим вінком оповива!

Ця сама тема інтерпретована у вірші "Польському народові"
(1953) такими рядками:

Прийміть у день щасливий цей,
Щоб разом нам радіти,
Щоб наших дихання грудей
Було в єдине злите,
Привіт Шевченкових дітей
Міцкевічеві діти!

Тема польсько-українських взаємин за повоєнних років у радянщині надто широка, щоб заходити в дальші епізоди й накопичувати приклади. Але й поданих фактів досить, щоб побачити, що коли на еміграції спроби польсько-українського порозуміння підносяться й згасають у мовчанці або в непогамованих вискоках загорільців з обох боків, Москва приспішує нівеляцію обох народів, намагаючися створити моделі нових радянських республік, вихолощених повністю з національного первня, позбавлених власної історії, історичної місії, традиції, власного обличчя. Все це робиться під покришкою пролетарського інтернаціоналізму, що його Іван Дзюба розшифрував документально в своєму творі *Інтернаціоналізм чи русифікація?* як навальну і безпощадну русифікацію.

Що доля советизації і русифікації призначена й Польщі, не забув згадати в своїх віршах М. Рильський, відчуваючи добре директиви партії. Ось у циклі "Молодій Польщі", в дитирамбах Ленінові він каже:

Він правді дивився у вічі,
Нещадно він кривду разив
І польські ряди робітничі
Зближав до російських рядів.

А в вірші "Чаша дружби", що став наголовком для цілої збірки, писав М. Рильський:

Хай загине ворог наш лукавий,
Хай шумить єдиним світлим шумом
Сивий Дніпр і срібновода Висла,
Вольна Волга в славному роздоллі,
Світ слов'янський — голубий Дунай!

Всі ці речі добре відомі і польському й українському народові на рідних землях. Відбите це усвідомлення великої загрози для обох народів у голосах поляків з краю, як, наприклад, проф. Збігнева Вуйціка чи Януша Ковалевського, автора спогадів про советські концтабори *Дрога повротна*. В останній час такою

знаменною появою треба вважати статтю Львів'янина в *Сучасності* за січень 1976 п. н. "За приязнь і дружбу між нашими народами".

Саме ця стаття відкриває найкраще, що польсько-українські стосунки на рідних землях увійшли в нову стадію зближення й сердечности. Сталося це не дорогою якогось планування й переконувань, а подиктувало те зближення саме життя, подиктувало його усвідомлення великої загрози для обох народів, коли процес советизації й русифікації продовжиться на десятиріччя. До зближення доходить ще й тому, що для кожної думаючої людини стало ясно, що зайшли докорінні зміни в світі, а зокрема в Східній Європі, і даремно плекати надії на чужу допомогу, коли за нею чигає відновлення німецького ревізіонізму і братовбивча війна в безконечних територіальних спорах. Отже, пора забути минулі жалі, пора пробачити взаємно заподіяні кривди й шукати спільно нових шляхів для порятунку.

Згадуючи про офіційні товариства польсько-української дружби, Львів'янин зауважує, що вони діють у загальніших рамках польсько-радянської дружби, але на маргінесі їхньої діяльності, як і діяльності різних культурних установ, "доходить одначе неодноразово до істотних і щирих наближень". Це зрозуміло, коли пригадати, що зустрічаються люди однакових професій, з спільними зацікавленнями й культурними уподобаннями, на подібних позиціях в адміністрації, індустрії чи в культурному секторі. Підкреслив автор і основну думку, що диктує зближення між обидвома народами, пишучи: "... у нас в краю серед тих, хто почуввається відповідальним за майбутність, існує щораз загальніше й глибше розуміння важливости й значення польсько-українського союзу".

На еміграції таке краще обізнання з дійсним станом українсько-польської проблематики виявили в своїх писаннях такі дискусанти, як М. Прокоп, Б. Цимбалістий, М. Добрянський, Д. Квітковський, Я. Гайвас та добре відомий польській спільноті з виступів у польській пресі Костянтин Зеленко. З польського боку відомі з цього погляду Ю. Лободовський, Ю. Мерошевський і більшість співробітників таких польських видань, як *Культура*, *Вядомосьці*, *Тиждень Польскі*.

На жаль, таке глибше розуміння польсько-української співпраці не виявлене у виступах деяких українських і польських публіцистів. Заколісані минулими спогадами й снами та приспані ілюзією державности, чомусь не бачать вони у всій гостроті загрозливого стану, ба, що найдивніше й найтрагічніше — дехто з поляків мріє про спілку з росіянами, про домовлення понад голови поневолених народів, перед чим остерігав Ю. Мерошевський.

Трагічні прояви пошуків такого партнерства з сильнішим залишили ще й досі гіркий посмак в устах не тільки сусідів, але й усього світу, коли Польща в 1938 році стала партнером Гітлера, захоплюючи від чехів Заольже і частину території від Литви, щоб потім заплатити за це власною незалежністю. З цього погляду не краща політика сучасного варшавського режиму, який іде на співпрацю з Москвою далеко більше, ніж інші сателіти, що й дало привід спеціальному дорадникові Генрі Кіссінджера Гельмутові Сонненфельдтові похвалити поляків за те, що вони позбулися "романтичних політичних інклінацій", готові до "органічного" зближення з СРСР. Сумно стало не одному польському патріотові, коли оглядав в американському журналі *U.S. News and World Report* від 8 березня 1976 фото, на якому показано рядочком в піддячому крипосі на XXV з'їзді КПРС Фіделя Кастро, Е. Гонеккера і ... Е. Герека.

Апологетів спілки Польщі з Росією треба запитати: невже вони думають, що позиція тотально всмоктаної економічно, політично й мілітарно в радянську орбіту сучасної ПНР така, щоб знову снувати подібні мрії? Невже ж не ясно для них, що спілка між начальником тюрми і в'язнем не може набрати інших форм, крім вислужництва, донощицтва й інших неславних вчинків?

А на які моральні висоти може піднятися польський народ, ставши чемпіоном поневолених народів, у тому числі в першу чергу українського! Як зауважує в своїй статті Львів'янин, спілка між цими двома народами творить уже силу на 80 мільйонів, "з якою згодом мусітимуть рахуватися уряди всіх країн ворожих чи неутральних". Такий союз матиме величезну атракційну силу і для інших народів, про що згаданий автор пише: "Тільки в союзі з нами могли б зберегтися ще від денаціоналізації найбільш zagrożені білоруси, напевно згуртувалися б з нами чехи й словаки, литовці, лотиші й естонці, а також угорці й румуни".

Виняткова роля Польщі як чемпіона поневолених й zagrożених денаціоналізацією народів Східньої Європи природна на тлі багатовікового досвіду Польщі в цьому районі, на тлі минулих традицій, а крім того, сильних зв'язків з західнім світом. Вона ще природніша, коли пригадати, що доведеться мати справу з російським народом, який сьогодні в zenіті політичних і воєнних успіхів, що затемнюють уми багатьох керівних російських людей, сп'янілих небувалим поширенням сили і впливів російського народу. На жаль, тільки одиниці, як А. Сахаров, В. Буковський та О. Солженіцин (при всіх рецидивах у нього великодержавної ментальности), розуміють, як дорого платить російський народ за ті тріумфи й як одночасно його ім'я вкривається недоброю славою концтаборів, психушок й інших жорстоких виявів антигуманности, що повертають людство в темні часи варварства.

Ці визначні одиниці з російського та інших народів у межах впливів сучасного СРСР шукають сьгодні виходу з ситуації, щоб ліквідувати аномалію радянської імперії з її нелюдським режимом і експансіоністичними амбіціями. Саме в цій ситуації польський народ може відограти велику роль, якщо не дасть заманити себе на нові союзи з росіянами, а стане спільним фронтом з поневоленими народами. Є можливості, що саме при такій поставі польського народу російський народ, перед обличчям монолітного бльоку, при одночасній загрозі відновлення німецького ревізіонізму і ще більшої китайської небезпеки, побачить вкінці безвиглядність своїх спроб збереження цілоти імперії і не піде на криваву розправу, а добровільно зречеться "опіки" й "визволення" інших народів.

В українцях знайдуть поляки в новій дійсності добрих партнерів, з широкими зв'язками й виробленою позицією між поневоленими народами, з організованим ядром опору і великим досвідом діяння в радянській дійсності. Адже це українські політв'язні ініціювали в п'ятдесятих роках протести по сибірських концтаборах, у героїчному опорі, наприклад, у Воркуті, струсувавши так усім Архіпелагом Гулагу. Адже це саме українські інтелектуалісти (Іван Дзюба, Вячеслав Чорновіл, Валентин Мороз) подали в своїх писаннях ґрунтовну критику радянського ладу і сформулювали нові постулати, актуальні для народів Східної Європи.

Ті постулати ясні. Бажанням усіх народів у цьому районі є встановити без кровопролиття й територіяльних спорів новий лад, щоб вільні держави й республіки могли користуватися своїми конституційними правами, щоб на їх території не стояли чужі гарнізони, щоб їхні збройні сили були вжиті виключно для їхньої власної оборони, щоб ті держави й республіки відзискали гарантовані їм суверенні права вирішувати питання власної економіки, власної закордонної політики, щоб вони могли творити власну культуру і йти власним історичним шляхом.

На цій широкій спільній платформі треба й шукати підстав польсько-української співпраці, а не жити далі анахронічними концепціями, ресантиментами, спогадами й плянами реставрації того, що вже ніколи не вернеться, як не повернути бігу ріки, як не спинити припливу моря. У цьому аспекті треба теж пізнавати ґрунтовніше нову дійсність, щоб два сусідські народи стали близькими партнерами для спільної дії під старим, забутим і часто повторюваним уже з гіркою іронією, але як же правдивим гаслом:

"За нашу і вашу свободу!"

Документ страждань і невгнутости Степана Сапеляка

Новий самвидавний документ, що його наводимо тут у цілості за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 2 листопада 1976 року, дає вимовні свідчення, з одного боку, про жорстокі намагання органів КГБ морально зламати українських політичних в'язнів, а з другого боку, про невгнуту поставу переслідуваних за переконання українських патріотів. У документі знаходяться детальні інформації про українського політв'язня Степана Сапеляка та винятки з його протестного листа до Верховної Ради УРСР.

Степан Сапеляк народився 1950 року в Західній Україні, в селі Росохач, Чортківського району, Тернопільської області. Там він учився і жив до арешту.

Арештований у 1973 році, був засуджений за статтю "Антирадянська агітація і пропаганда" на п'ять років позбавлення волі в колонії суворого режиму і три роки заслання.

В Уральському таборі ч. 36 (Учреждение ВС 389/36, пос. Кучино, Чусовской район, Пермская область), де Сапеляк відбував присуд, його багато разів жорстоко карали (ШІЗО-карцер та ін.).

У липні 1976 року його перевезли до Владимирської тюрми.

■ У селі, де народився і виріс Степан Сапеляк, збереглося багато національних традицій, національна культура, національні ідеали. З дитинства Степан слухав народних пісень та пісень про національну боротьбу.

Село Росохач — історичне. Ще під час антипольських повстань висипали тут велику могилу-курган. З того часу в тому кургані хоронили поляглих за незалежність України. Ще з тих далеких часів усі окупанти (австрійські, польські, німецькі) дивилися криво на курган, не раз вони його розкопували, але населення завжди відновляло ту могилу. Аж радянська влада остаточно знищила курган, зрівнявши його з землею.

У відплату за це хтось висадив у повітря поставлений біля села пам'ятник невідомому солдатіві. "Невідомий солдат" топтав своїми чобітьми чужу йому землю, його автомат був звернений проти людей, які жили на цій землі. До зруйнованого пам'ятника була прикріплена записка: "У відплату за знищену могилу...". Ці події —

зруйнування могили-кургана й пам'ятника невідомому солдатіві — відбулися приблизно 25 років після закінчення другої світової війни.

... Сапеляка і кількох його ровесників-односельчан обвинувачували, що вони в 55 річницю проголошення Української Народньої Республіки зірвали радянські прапори і на їх місце вивісили українські національні — жовто-блакитні, а внизу прикріпили листівки-плякати: "День незалежності".

Населення зустріло цю зміну прапорів схвально, радісно. На плякатах дописували: "Росіяни, забирайтеся..." і т. п.

...Допитували одного мешканця села Росохач, сторожа, коло сторожівки якого стояв стовп (дуже високий, на який піднімали прапор з допомогою мотузка). Запитали сторожа: як це сталося? Він сказав: "Вечором, пане, дивлюся — висить ваш прапор, а ранком дивлюся — вже є наш прапор". Курсанти літньої школи, недалеко від села, налякалися, що "почали діяти бандерівці". (Деякі з них подали заяву з проханням перенести їх у інше місце).

У присуді Сапеляка сказано, що він змалку збирав пісні, які закликали до національної боротьби. Спочатку Сапеляка засудили на 7 років позбавлення волі і 5 років заслання. Потім присуд переглянули — дали 5 років позбавлення волі в таборі суворого режиму і 3 роки заслання.

■

У 1974 році Степан Сапеляк перебував в Уральському таборі ч. 36. Адміністрація табору часто чіплялася до нього за різні дрібниці; його часто карали. 21 червня 1974 капітан Мелентій забажав покарати Сапеляка "за порушення форми одягу". Був гарячий день, кілька свободних у той час від роботи політ'в'язнів, між ними й Сапеляк, перебували на території зони, при чому деякі з них були роздягнені по пояс. Капітан Мелентій, який проходив мимо, зробив зауваження Сапелякові, цей відразу одягнув сорочку. Проте капітан наказав йому йти на вахту, де відбувся, описаний пізніше в *Хроніці поточних подій*, випадок побиття Сапеляка, після якого його ще покарали — запроторили на 15 діб до штрафного ізолятора (ШІЗО). А в таборі поширили вістку, що Сапеляка ніхто не побив, що це він вивудмав. Цю версію підтримали деякі в'язні, які зачисляли себе до монархістів.

■

На весні 1975 року Сапеляка возили на Україну, де від нього довго й настирливо вимагали "розкаяння". Його спокушували свободою, грозили, завдавали фізичних страждань... — він не "розкався".

...Возили до Києва, Тернополя (де тримали його в тюрмах КГБ). Возили на пляж, де підводили до нього дівчат. Підвезли до рідного села; зупинилися на дорозі й запропонували:

— Іди додому. Ми вважаємо, що ти розкався. Завтра напишеш заяву.

— Ні, не піду.

Грозили, що поб'ють...

У той час у Тернополі перебувала українка з Канади, туристка. Від Сапеляка вимагали, щоб він заявив перед нею, що він не політичний в'язень, а звичайний хуліган; що в таборі на Уралі він ніколи не був, а сидів у таборі десь під Львовом..., що все про нього написано в *Хроніці поточних подій* — обман, наклеп; що його ніхто не бив, що все це — вигадка.

Гебешники обіцяли (якщо він виконає їхні вимоги):

— За нами діло не останеться.

Грозили (якщо він не задовольнить їхніх вимог):

— Пустимо тебе на хвилі...

У Сапеляка сильно піднісся тиск крові, почалися важкі болі голови.

Із заяви С. Сапеляка до Президії Верховної Ради УРСР:

"21.6.1974 на вахті ВТТ-36 (виправно-трудового табору) мене побив працівник Управління внутрішніх справ (УВС) капітан Мелентій у присутності прапорщика Раменка... (*нечітко*).

24.6.1974 мене покарали 15 добами карцеру за те, що я розповів про той випадок моїм товаришам. Мене фізично покарали на основі протоколу, в якому був перелік... (*нечітко*).

6.3.1975 мені наказали скинути зеківську одягу, переодягнутися в цивільну. У коридорі тюрми КГБ я почув наказ: "Беріть його і везіть далі".

22.3.1975 мене привезли в камеру слідчої тюрми Управління КГБ у Тернополі. Примістили в дуже поганих умовах (підвал, нари для спання, не було навіть місця для полегодження фізіологічних потреб).

2.4.1975 під час (...) мене викликали в кабінет підполковника Пономаренка, який крикливим голосом заявив: "Ти скільки думаєш займатися ерундою? Тепер будемо судити! Зрозумів? Ми промієм тобі мозок!" Я сидів мовчки, а потім заявив бойкот, і мене запроторили в одиночку.

16.4.1975 мене привели в кабінет начальника слідчого відділу УКГБ підполковника Бінюка... (*нечітко*). В присутності Пономаренка та інших попередили, якщо я хочу бути звільненим, то: "Засуди свої погляди щодо національної політики. Заяви, що ти звичайний хуліган і такі ж хулігани сидять разом з тобою в таборі. А якщо ти цього не зробиш — то ми провчимо тебе, дурню! Пустимо на хвилі! Зрозумів? То як?"

19.4.1975, намовляючи мене розкаятися, Пономаренко закричав: "Ми не будемо бруднити рук тут, знайдемо місце для цього!".

... (нечітко) травня лікар зареєстрував у мене тиск крові 170 на 110. Сильні болі голови від "промивання мозку", нервово напруження.

12.5.1975 підполковник Бінюк... (нечітко) (начальник УКГБ міста Тернопіль), у присутності генерала КГБ міста Києва: "О! Ми і з крамарями мали діло"! — Перепитую. — "Так з євреями ж, з тими зрадниками батьківщини! Що, не зрозумієш? Ось візьмемо чорні гумові дубинки, відразу зрозумієш, а як же! Ми тобі виправимо мозок!". — Генерал: "Поки молодий...".

Я після протесту проти такої поведінки до Президії Верховної Ради. Тоді, викликавши мене до себе в кабінет, Бінюк вилаяв: "Я сам депутат Верховної Ради, і ми знаємо, що нам робити, тому що ми — це Президія... останнє слово... зрозумів?! А тепер марш до камери і думай!".

... (нечітко) 5.75 року мене возили у "Волзі" по місті й по селах показувати "культуру", а коли я сказав, що хочу бачити, яка українська культура в Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Пономаренко відповів: "А це не ваше! Ось куди лізуть! Забудьте про це!".

Я звертаюся, щоб покласти кінець "промиванню мозку"... в КГБ політичним в'язням, що є засуджені за переконання".

■ Уліті 1975 року Степана Сапеляка привезли назад до Уральського табору ч. 36. Після повернення не проминув ні один місяць, щоб обійшлося без покарання. Яка б дрібниця трапилася — запроторювали до ШІЗО. У травні 1976 року помістили на місяць в ПКТ (Помещение камерного типа — внутрішня таборова тюрма, в'язнів тримають у ній на суворому тюремному режимі, аналогічному до режиму у Владимирській тюрмі). Кілька разів на день піддавали обшукам, роздягаючи догола.

У травні 1976 року, коли Сапеляк перебував у ПКТ, до нього в камеру зайшов майор КГБ Черняк (уповноважений КГБ при таборі ч. 36) і заявив: "Розкаюйся!". Сапеляк повернувся до нього спиною. Черняк кричав на Сапеляка: "Висушу тебе так, що коли вийдеш — будеш класти каміння в кишені, щоб вітер не здув!".

У Сапеляка часто сильно підноситься тиск крові. В червні 1976 року у нього був тиск 180 на 120.

Таборові лікарі відмовляються лікувати. (Усім в'язням відомо, та й самі лікарі цього не приховують, що таборові лікарі — це передусім чекісти, а шойно потім — лікарі).

■ У липні 1976 року Сапеляка перевели до Владимирської тюрми. (Очевидно, як звичайно, "за систематичні порушення режиму", за те, що "не став на шлях поправи", не зважаючи на численні покарання, муки).

Сапеляк — невеликого росту, дуже худий. Людина великої внутрішньої культури; релігійний.

Ніна Караванська звертається до Об'єднаних Націй в обороні Надії Світличної

За кордон дістався поширюваний в СРСР новий самвидавний документ: звернення Ніни Строкатої-Караванської до Дитячого фонду Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), в якому вона протестує проти того, що Надії Світличній та її синові Яремі влада СРСР відмовляє права поселитися у Києві, і просить допомоги Об'єднаних Націй. Подаємо повний текст звернення Ніни Строкатої за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 8 грудня 1976 року.

Вельмишановні члени Комітету!

Я звертаюся до Вас у час, коли діти страждають від того, що їхніх батьків дискримінують.

16 вересня ц.р. я писала до Вас про долю і сім'ю москвича Петра Старчика. Сьогодні я хочу звернути Вашу увагу на долю українки Надії Світличної (її адреса: Київ 87, вул. Уманська ч.35, кв. 20).

Світлична — український філолог, мати дворічного сина, що його вона виховувала без батька. Під час чергових політичних репресій 1972 року її засудили на чотири роки позбавлення волі в таборі суворого режиму, а її сина, без згоди матері, примістили в дитячому домі. Свого часу міжнародна громадськість була інформована про долю Надії Світличної як в'язня, переслідувано-го за переконання.

У травні ц.р. закінчився строк покарання Надії Світличної та її сина. Але, опинившись поза межами таборових огорож, Надія не здобула свободи.

Постанова про пашпорти, діюча в Радянському Союзі (затверджена Радою Міністрів СРСР від 28 серпня 1974), і *Правила прописки*, що опрацьовані згідно з тією постановою, дозволяють особам, що були позбавлені волі, повернутися до попереднього місця замешкання, себто до батьків, подруг та родичів, незалежно

від розмірів житлової площі тих, що приймають в'язня. А поселюватися на будь-якій житловій площі в Радянському Союзі можна за умови виконання адміністративного акту, що називається пропискою. Прописку роблять органи міліції, байдуже, чи йдеться про тимчасове, чи постійне місце замешкання (система Міністерства внутрішніх справ).

А ось, починаючи від місяця травня до сьогодні, чиновники міліції доводять Світличній і її тепер уже шестирічному синові, що вона не має права на прописку, себто на поселення там, де вона жила до часу її арешту. Чиновники міліції м. Києва, столиці України, посилаються на не згідну з законом мотивацію: мовляв, у місці попереднього замешкання Світличної немає такого розміру житлової площі, яка передбачається партійно-державними вимогами для мешканців столиці України. Алеж згадані вище постанова і правила прописки дозволяють особам, що були судово карані, на прописку незалежно від розмірів житлової площі.

Звичайно, в канцелярських столах відділень системи Міністерства внутрішніх справ СРСР лежать ще якісь постанови й правила, в яких чорним по білому написано, що тим, кого судили за їхні політичні переконання, не дозволяється жити в культурних центрах країни.

Система такого характеру "доповнень" до законів є прикметна для всього радянського правопорядку і відома під назвою підзаконних актів. Підзаконні акти — це, на ділі, напівгласні або зовсім негласні інструкції, які перекреслюють мініправа радянських громадян.

Давніше, в одній із заяв, переданих з табору, Надія Світлична вказувала на те, що вона є жертвою своєї віри у Загальну Деклярацію Прав Людини, що її ухвалила Генеральна Асамблея ООН. Але, попри те, Надія та її син Ярема — це жертви того правопорядку, при якому можна розлучувати матір і сина, засудити її за політичні переконання, правопорядку, в умовах якого не можна боротися за елементарні людські права. Таким чином законодавча система, яка теоретично забезпечує такі права, сама їх перекреслює за допомогою підзаконних актів та незаконних дій.

Панове! Напевно ніхто з Вас не хотів би, щоб Надія та Ярема стали ще жертвами нашої з Вами байдужості. Допоможім їм, отже, нашими спільними зусиллями! Сьогодні треба передусім оборонити їх перед тими, хто відмовляє їм права поселитися там, де вони жили до часу арешту, себто в Києві при вул. Уманській ч.35, кв.20.

Я запевняю Вас, Панове, що під згаданою адресою місця для замешкання не менше, ніж у таборі, в якому Надія і я жили впродовж останніх чотирьох років.

В інтересі Надії Світличної та її сина Яреми Світличного я готова дати Вам додаткові правдиві свідчення, якщо без них Ви не можете допомогти матері, яка ще вчора була в'язнем сумління.

Ніна Строката-Караванська,
член Американської Асоціації Мікробіологів,
до грудня 1975 року політичний в'язень СРСР.

30 вересня 1976.

Таруса, Калужської обл.
вул. Луначарського 39

Російська діячка Мальва Ланда на оборону Івана Світличного та Стефанії Шабатури

Відома численними виступами на оборону українських, єврейських та інших політичних в'язнів, російська діячка Мальва Ланда знову звернулася до світової громадськості і міжнародних організацій, цим разом з закликом на оборону Івана Світличного та Стефанії Шабатури. Тексти обох звернень подаємо за повідомленнями Пресової служби ЗП УГВР від 14 і 16 грудня 1976 року.

Міжнародній Асоціації, Міжнародній Амнестії, письменникам, Міжнародному Червоному Хрестові.

Важко хворих політичних в'язнів примушують до праці, шкідливої для їхнього здоров'я і життя. До непосильної і небезпечної для нього роботи примушують літератора Івана Світличного.

Іван Світличний страждає на церебральну гіпертонію з ангіоспазмами. Є підстави думати, що в нього сильно підвищене внутрішньочерепне тиснення. І. Світличний має постійні нестерпні болі голови; часто — різкі провали пам'яті, часто не може сконцентруватися. Ці симптоми стають щораз сильніші і загрозливіші. Цей стан особливо погіршився за останній рік. У червні-липні в Івана Світличного були прояви гіпертонічної кризи: рвоти та інші мозкові вияви. Іван Світличний не має пальців на правій руці.

Донедавна І. Світличний працював бібліотекарем у таборівій бібліотеці. Тепер цю посаду передали вільнопоселеному. І. Світличного примушують працювати на пресі. Ця робота зовсім не

відповідна за його стану здоров'я: в цеху шум, гуркіт... Крім цього, прес потребує постійної сконцентрованої уваги...

I. Світличний не може, себто фізично неспроможний, виконувати працю, що її від нього вимагають. За невиконання чи відмову від праці йому грозять нелюдські покарання — тортури і кінець-кінцем переведення до Владимирської тюрми... А там нові покарання...

Іван Світличний, 1929 року народження, з Києва, відомий літературний критик і перекладач, заарештований на початку 1972 року, обвинувачений в "антирадянській агітації і пропаганді" та засуджений — без вини, на фактично закритому судовому процесі — на сім років позбавлення волі у виправно-трудова колонії суворого режиму і на п'ять років заслання.

Зараз Світличний перебуває в Уральському таборі суворого режиму.

Адреса: Пермская обл., Чусовский район, пос. Всесвятское, Учр. ВС-389/35.

Закликаю виступати на оборону Івана Світличного.

Жовтень-листопад 1976

Мальва Ланда

Московская обл., Красногорск,
Чайковского 11, кв. 37

Художникам
Людям доброї волі
Міжнародній Амністії
Комісії прав людини ООН

Конфіскують і передають на спалення творчі праці політичних в'язнів — в'язнів совісти.

Художницю Стефанію Шабатуру офіційно повідомили, що всі її твори — екслібриси й рисунки — будуть спалені.

Стефанія Шабатура, 1937 року народження, відома українська художниця; її гоблени неодноразово виставлялися на обласних, республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках.

У 1972 році Стефанія Шабатура, в числі багатьох інших представників української інтелігенції, була заарештована, обвинувачена в "антирадянській агітації та пропаганді" і засуджена Львівським обласним судом на 5 років позбавлення волі у виправно-трудова колонії суворого режиму і на 3 роки заслання.

Від 1973 року вона перебуває в Мордовії, в таборі суворого режиму для жінок політичних в'язнів (Мордовская АССР, ст. Потьма, пос. Барашево, учреждение ЖХ-385/3-4). Тому що

Стефанія Шабатура відмовляється від принизливої примусової праці — її систематично жорстоко карають, тортурують — часто тримають у внутрішній таборовій тюрмі — в карцері та в т. зв. приміщенні тюремного типу (ПКТ). (Внутрішня таборова тюрма знаходиться на території жіночого карного табору).

При кінці 1975 року Стефанію Шабатуру возили до Львова (там вона жила до арешту) на "перевиховання". Однак, й у Львівській тюрмі Стефанія Шабатура продовжувала бути собою. Як і в попередні роки ув'язнення, у день прав людини, 10 грудня 1975 року, вона тримала голодівку — протест проти грубого порушення прав людини в СРСР. Вона не відкликала голодівки і не припинила її й після впертих переконувальних представника Львівського КГБ Шумейка (за припинення голодівки їй обіцяли дати побачення з матір'ю. (Стефа — єдина й улюблена донька цієї виняткової жінки)... Шумейко грозив Стефанії Шабатурі, що вона "ще пожаліє" за свою непоступливість.

Зразу після повернення Стефанії Шабатури до табору, ще на вахті, їй прочитали акт: усі забрані від неї перед виїздом рисунки передані на спалення як "абстрактні" й "образя для табору". Знищено понад 70 екслібрисів і понад 150 рисунків — усе, що забрали від С. Шабатури перед її відправленням до Львова, все, що їй, не зважаючи на неможливі обставини, вдалося зробити під час ув'язнення. Єдиним мотивом знищення екслібрисів було те, що вони були присвячені політичним в'язням, теперішнім і колишнім. Багато екслібрисів присвячені людям, які ніколи не сиділи у в'язниці, багато присвячені дітям, — усі вони також знищені, спалені, як повідомлено С. Шабатуру і її співв'язнів. Спалені екслібриси були присвячені таким нинішнім чи недавно звільненим в'язням: Василеві Романюкові, Євгенові Сверстюкові, Василеві Стусеві, Едвардові Кузнєцову, Ігореві Калинцеві, Вячеславові Чорноволові, Сильвії Зальмансон, Дарці Гусяк, Марії Пальчак, Надії Світличній, Ірині Сенік, Ірині Калинець, Оксані Попович, Ніні Строкатій... Також екслібриси, присвячені письменникам Загребельному, Гончареві; мистцям — Наталії Паук, Наталії Петрук; мистецтвознавцеві Логвинові і багатьом іншим. Цілий ряд екслібрисів Шабатура присвятила дітям: Яремі Світличному, Дзвінці Калинець, дітям Лучука, Тані Коцюбинській, Тарасові Чорноволові, синові Валентина Мороза... Знищили навіть екслібрис, присвячений Люїсу Корвалену (ув'язнений в Чіле керівний комуністичний діяч). Багато екслібрисів були вже викінчені тушшю на листках паперу величиною 8-10 см, деякі — наклеєні на листках паперу більшого розміру. Всі знищені екслібриси — унікальні авторські примірники. Деякі рисунки С. Шабатури в кольорах. Більшість рисунків — плани майбутніх гобленів. Гоблени на тему давньої історії України (скити, половці),

гоблени на тему Тараса Шевченка, Лесі Українки... Багато формальних шукань: композиція, колір, а навіть форма гоблена.

До 1974 року Стефанії Шабатурі фактично не давали можливості рисувати, працювати над тим, що для неї дороге і важливіше над усе... У 1974 році вона одержала зошит для рисування, фарби, пензлі, олівці, папір. Усе це привіз С. Шабатурі сам представник Львівського КГБ Шумейко. (Власне тому адміністрація табору не забирала від С. Шабатури фарб, які належать до предметів, заборонених у місцях позбавлення волі).

Рисувала С. Шабатура у ті рідкі хвилини вільного часу, коли не була покарана, коли не була в карцері, в ПКТ (в карцері не вільно мати навіть кусочка олівця). А у важкі, бездіяльні, дуже довгі години, дні і місяці карцеру і ПКТ народжувалися думки, тільки їй відомі пляни праці...

Під час попередніх обшуків рисунків та ескібрисів не забирали. Але в 1976 році вандали знищили все, що художниця зробила в неволі... А може, адміністрація все ж таки не здійснила цього блюзнірського акту? Може, її тільки залякали, щоб спричинити їй ще більше болю, зломити духовно? У Стефанії Шабатурі все ще жевріє іскра надії.

Протестуючи проти знущання над нею, проти знищення її творчої праці, Стефанія Шабатура відбула дванадцятиденну голодівку в березні 1976 року. Тоді вона перебувала в карцері. У квітні Стефанію Шабатуру запроторили на шість місяців до ПКТ... Від травня (це вже чотири місяці) від С. Шабатури немає листів. Це викликає ще більший неспокій за її долю. Важко в тюрмі. А радянська тюрма є зокрема страшна. Ще багато гірше — коли відривають останню нитку, зв'язок з волею — листа...

Стефанія Шабатура не вчинила ні кримінального, ні "державного" злочину. Злочином є — піддавати її тортурам, репресіям і знущанням, калічити її фізично і намагатися знищити її духовно. Злочином є палити її творчість. Ці злочини здійснюються в країні переможного соціалізму, під ширмою соціалістичної легальності.

Я сподіваюся, що це не пошкодить мистцям — "лівим", "правим" і іншим, творчій інтелігенції, усім, кому дорога людина й її високі прагнення, виступити на захист Стефанії Шабатури та її творчості.

Я сподіваюся, що міжнародні організації, які присвятили себе боротьбі за людство, за людські права, — будуть наполегливо домагатися можливості відвідати виправно-трудове "учреждение", де голодом і холодом мучать Стефанію Шабатуру; де згоріла її творча праця, — будуть домагатися можливості отримати від самої Стефанії Шабатури свідчення про здійснені над нею злочини.

Жовтень 1976

Мальва Ланда

Звернення Миколи Руденка на оборону Михайла Ковтуненка

Микола Руденко, голова української групи сприяння виконанню Гельсінкських домовлень у СРСР, що постала на початку листопада 1976 року, 14 жовтня 1976 року звернувся до громадськості Заходу з закликом до оборони українського лікаря з Києва Михайла Ковтуненка. Друкуємо повний текст цього документу за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 13 грудня 1976 року.

Микола Руденко
м. Київ, 84 Конча-Заспа, 1, кв. 8
14 жовтня 1976

Не хочеш бути падлюкою — в тюрму!

Чи може бути таке: тебе відправляють у тюрму тільки за те, що ти — не падлюка? Так, так! Тільки за те...

Київський лікар Михайло Спиридонович Ковтуненко не займався "самвидавом" — він лікував людей. Від села до села, від хати до хати він поспішав з напакотаним портфелем, щоб вчасно принести допомогу хворому. Він крокував вдень і вночі, в дощі і в сніги. Його дільниця розтягнулася майже на двадцять кілометрів, транспорту жодного — поспробуй устигнути! І все ж таки йому якось щастило всюди побувати, обслужити всіх.

Одного разу, в люту заметіль, я зустрів його, як він примістився на підніжжі вантажного авта. У кабіні, поруч шофера, сиділа жінка. Місця не було, а треба було їхати: в селищі Мриги захворіла літня людина. Руки лікаря закріпили, його наскрізь продував льодовий вітер. Але Михайло Спиридонович не думав навіть про те, щоб перечекати негоду.

І ось сьогодні ця жертвенна людина знаходиться у тюрмі. Свідство ще не закінчилося, однак є чутки, що його обвинувачують у тому, в чому обвинувачували вінницького лікаря Штерна: Ковтуненко, мовляв, брав хабарі. А це таке безглуздя, що люди жахаються: що вони там, збожеволіли?

Ковтуненко обслуговував декілька селищ на південній окраїні Києва. Отож, то в одному, то в другому селищі стихійно творяться ініціативні групи — робітники збирають підписи для його оборони. Так, люди його любили. Хабарі? Які нісенітниця! Він же сам завжди був готовий поділитися останнім. До речі, після арешту органи міліції зробили опис маєткового стану в домі дільничого лікаря. Весь маєток його сім'ї — від меблів до сорочки

— було оцінено на 1800 карбованців. А на ощадній книжці знайдено 40 карбованців. Чи ж подібний він на хабарника?

Люди вірять, що Ковтуненко ось-ось прийде додому. Очевидно, хтось на нього набрехав. Слідство встановить правду, покарає наклепників, і Михайло Спиридонович з своїм масивним портфелем буде знову крокувати від хати до хати. Машину йому дали б — дільниця ж надто велика...

Але я, на жаль, знаю; Ковтуненка не арештували на те, щоб скоро випустити. Перед арештом він просив мене розповісти людям, що з ним трапилося, і я вважаю своїм обов'язком задоволити його прохання.

Раніше — декілька слів про себе. 18 квітня 1975 року були заарештовані два члени Радянської групи Міжнародної Амнесії — я і А. Твердохлебов. Мене по двох днях випустили — наближалось 30-річчя перемоги над Німеччиною, незручно було тримати інваліда війни в тюрмі. Але, очевидно, співробітники КГБ не перестали збирати проти мене "обтяжуючих" матеріалів. Відчуваю: вони фабрикують щось ґрунтовніше, наприклад, створення терористичної групи. Мені вже доводилося викидати за двері підсланих провокаторів, які пробували "підкинути" подібну ідейку. Думаю, що робиться це даремно.

Оце тут і починається те, що привело Михайла Спиридоновича в тюрму. Комусь із важливих співробітників КГБ прийшла надзвичайна думка: слухайте, братці, чому б нам не використати дільничого лікаря Ковтуненка? Він за один день обходить Чапаївку, Кончу-Заспу, Мриги. Хто ж зможе краще, ніж він, виконувати обов'язки сексота?..

Ковтуненка намовляли майже три місяці. Обіцяли золоті гори. Особливої чести удостоївся у цих плянах і я. Коли стало ясно, що не можна намовити Ковтуненка, почали погрожувати арештом. За що? Ну, наприклад, за те, що він "незаконно" видає шпитальні листки. "Сплести сіті" лікареві — як дати води напитися.

І отак, виснажений моральними тортурами, Михайло Спиридонович з'явився одного разу в мене, щоб про все відкрито порадитися. Я не вірив, що справа зайшла так далеко: все ж таки ми живемо в період після Гельсінкського договору, що його радянська преса називає історичним. Кінець-кінцем, повинно ж щось змінитися! Це ж дивовижно відправляти людину в тюрму за те, що вона не бажає бути поліційним донощиком. Нічого подібного не спостерігалось навіть у найбільше жорстоких поліційних державах.

Але Михайло Спиридонович сумно посміхнувся:

— Не було, але так буде. Вони мені відмови не пробачать.

Потім він почав нервово писати. Він хитався від змучення, руки

в нього тремтіли і тому, хоч він освічена людина, писав недостатньо зв'язно. Але справа, очевидно, не в чистописанні. Ось його записка:

"Мені, Ковтуненкові Михайлові С., запропонували працювати в ролі співробітника КГБ, щоб я дивився, бачив і доносив на Руденка М. Д. про те, що він проти місцевої влади, про те, що він належить до групи Сахарова. Я повнотюю поділяю погляди Руденка М. Д. і буду їх боронити, наскільки це буде можливе. Вірю, що в нас немає свобод, навіть простих. Вірю в Україну. 6. 8. 76 р., в. р. Ковтуненко".

Передавши мені написане, Михайло Спиридонович сказав:

— Якщо *вони* щось зі мною зроблять... А вони обов'язково зроблять! Ну, так оце: розкажіть людям.

Я пробував переконати Ковтуненка, що його страхи перебільшені. Але я помилився: рівно через місяць Михайла Спиридоновича заарештували. Вдома лишилася дружина, дитина (дочка) і стара мати. Ось адреса його матері: м. Київ, присілок Пирогів, вул. Бродовська 69 Ковтуненко Варвара Петрівна.

Я звертаюся до людей всього світу: підніміть голос на оборону київського лікаря Михайла Спиридоновича Ковтуненка! Він — лицар духа, лицар науки. Він дійсний гуманіст. Він до кінця залишився вірним присязі Гіппократа.

Він — вірний син многострадальної України. Шість десятиліть влада провадить прополювання в нашому народі, щоб знищити серед його синів міцні зерна, залишивши тільки убогі духом бур'яни. Яким же могутнім є український народ, якщо навіть умертвлення кожного четвертого (пригадайте розкуркулювання, пригадайте голод 1931-33!) не могло зламати його духа: є Валентин Мороз, є Вячеслав Чорновіл, є Олександр Сергієнко, є Василь Лісовий, є Михайло Ковтуненко. Є сотні, є тисячі подібних їм. О ні! Такий народ підкорити неможливо!

Микола Руденко

Скульпто-живопис Олександра Архипенка

Ім'я Олександра Архипенка ще за його життя було зараховане до сонму клясиків. Твори майстра є у найславніших музеях і галереях світу.

Від 27 жовтня до 20 листопада 1976 року тривала виставка робіт О. Архипенка п. н. *Поліхромна скульптура* у галерії Забріскі в Нью-Йорку, а від 10 січня до 11 лютого 1977 року ця виставка буде демонструватися у Мистецькому клубі в Чикаго.

Експозиція, що складається з 30 скульптур і 6 рисунків, охоплює період від 1908-9 до кінця 50-их років і дає можливість простежити лінію пошуків нових скульптурних форм, більш сильних засобів художнього вислову.

Олександр Архипенко — складна, суперечна і в той самий час виключно гармонійна людина. Усе його життя було пошуком, експериментом, безперервною напруженою працею, ім'я якій — творчість.

Проникаючи у закони формотворення минулих епох, Архипенко відкрив власні, винайшов принципово нові скульптурні форми.

З'ясовуючи формальні джерела стилю Олександра Архипенка, звернемося до передмови С. Гординського у книжці *П'ятдесят творчих років**:

"Між його скульптурами є твори, що мають первісно примітивну простоту неолітичного мистецтва, статичну масивність Єгипту, ідеальну чистоту архаїчної Греції, лінійне багатство Візантії, духовний порив готики, рафінованість ренесансу, експресивну динаміку барокко, елегантну манірність рококо і навіть академічну точність реалізму".

Але еkleктизму там нема. Формотворення у Архипенка базується

- на досконалому володінні засобами клясичної скульптури;
- на відкритому ним самим співставленні опуклих і угнутих площин;
- на користуванні порожнечою як засобом побудови композиції;

---

*Archipenko: *Fifty Creative Years 1908-1958*. By Alexander Archipenko and Fifty Art Historians (New York: TEKHNE, 1960).

— на нових можливостях синтетичних матеріалів, що введені у скульптуру мистцем (штучний камінь, кольорові пластмаси);

— на вживанні кольору як смислового та стилістичного засобу;

— на геометризації скульптурного простору, гострому відчутті його тривимірності.

Скульптурні форми в Архипенка — органічне поєднання прекрасного і змістовного. Негативний простір — порожнеча чи угнутість — доведений до логічного завершення, опуклість — його протилежність. Опуклі та угнуті площини виражають кубістичну концепцію маси і порожнечі, їх взаємозв'язок і протилежність у філософському та формальному планах.

У теракотовій скульптурі 1938 року *Жовте і чорне* форма узагальнена до вищої міри лаконізму. М'які лінії стилізованої жіночої постаті вишукані і водночас пружні. Контраст між підкреслено опуклими формами торса і круглими отворами замість грудей акцентує значення негативного простору. Порожнеча стає конкретним скульптурним елементом композиції, починає "працювати", реконструюючи відсутні частини в уяві сприймаючого.

Серйозну роль відіграє у Архипенковій скульптурі колір. Майстер ставиться до нього як до повноправного елемента, притаманного скульптурній формі.

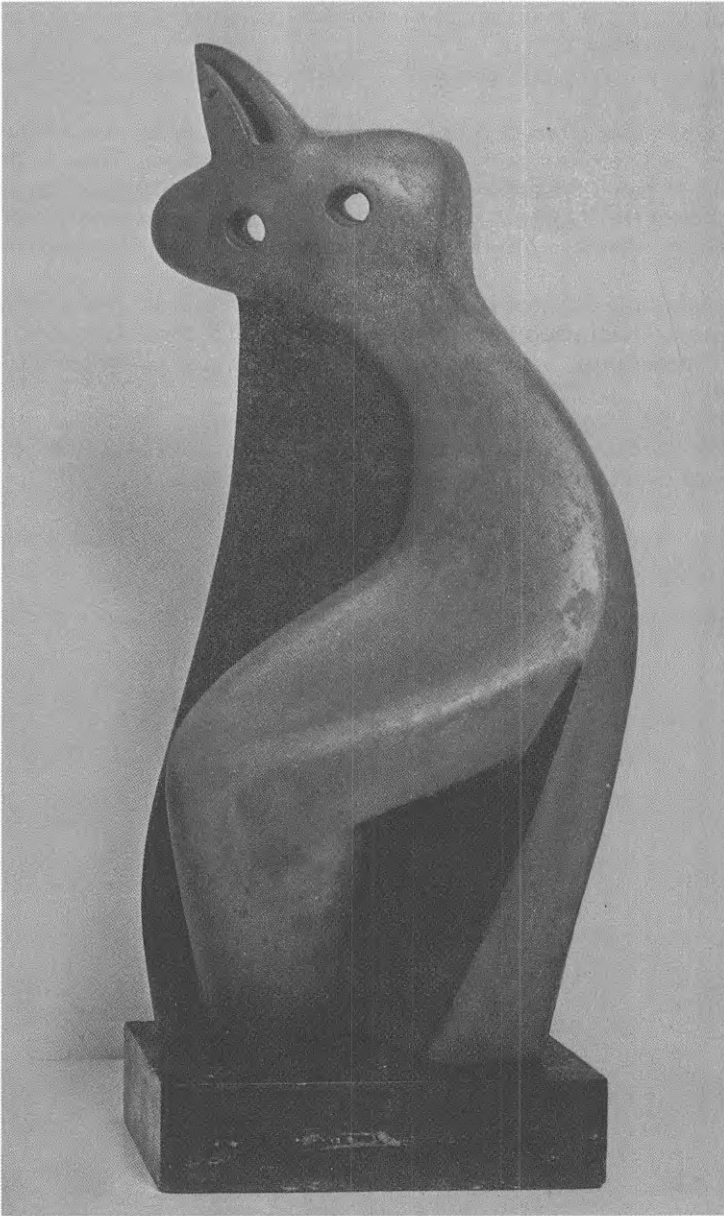
Кольорову скульптуру Олександра Архипенка слід визначити як скульпто-живопис, бо це не просте фарбування скульптурних форм, а органічне взаємопроникнення двох видів мистецтва.

Я вважаю можливим провести паралелю з кольоро-музикою: кожній ноті, як і кожній формі, відповідає свій певний абстрагований колір (хоча часами скульптор вживає колір описово).

До 1938 року належить також теракота *Угнутість всередині угнутості*. Зовнішня форма підкреслено статична, та експресія і динамізм нарастають з середини — сила і гармонійність закуті в оболонку. Теракотова поверхня поліхромна, тони насичені, але не яскраві.

У теракоті *Сидяча фігура* (1931) кольором підкреслюються реальні тіні, що утворені скульптурними формами. Композиція максимально віддалена від фігуративної, є тільки натяк. Архипенко лишає глядачеві можливість додумувати.

Як пише С. Гординський у вже згадуваній вступній статті, "він ніколи не творить абстракції задля самої абстракції і відкидає той напрямок модерного мистецтва, ідеалом якого є не висловлювати взагалі нічого. Форми повинні стати символами, і для цього абстракції мусять бути навантажені метафізикою й елементом

О. Архипенко: Жовте і чорне (теракота, 1938). Репродуковано з каталогу Zabriskie Gallery в Нью-Йорку.

трансцендентним, висловленим чистими формами ритмічно-естетичних вартостей”.

Великий інтерес являють експерименти Архипенка з коляжами.

У композиції *Перед дзеркалом* (1915) двічі повторена жіноча постать. Зображення ніби доповнюють одне одного. Ніби є дві людини — зовні і всередині, а скульптор, стягуючи маски, надає істоті єдності. У цьому творі Архипенко поєднує скульптурну і живописну техніку, різнофактурні матеріали — метал, дерево, папір.

Скульптури Олександра Архипенка неоднозначні. Вони, крім чисто естетичної насолоди, дають можливість думати. Це кладезі ідей, розкритих специфічними скульптурно-живописними засобами.

Виставка надала можливість безпосереднього спілкування з великим скульптором, новатором, одним з засновників сучасної модерної скульптури — Олександром Архипенком.

Ольга Чмух

Не лише запрограмували

Хмель, И. С. СОЦИАЛЬНЫЕ КОНТРАСТЫ И ПРОБЛЕМЫ США. Киев: Академия наук Украинской ССР, Институт истории, издательство "Наукова думка", 1976. 150 стор.

Хмель, І. С. СОЦІАЛЬНІ КОНТРАСТИ І ПРОБЛЕМИ США. Київ: Академія наук Української РСР, Інститут історії, видавництво "Наукова думка", 1976. 150 стор.

У повоєнні роки серед радянських авторів панував погляд, що соціалістична революція вибухне правдоподібно скоріше у недорозвинутих країнах, ніж у країнах індустріалізованого Заходу. Однак від початку сімдесятих років можна зауважити поворот до марксистської ортодоксії; високий рівень економічного розвитку знову вважається передумовою для встановлення соціалізму. Причиною цієї зміни поглядів є значні економічні труднощі, які тепер переживають західні держави, зокрема США, в наслідок в'єтнамської війни та підвищення цін на нафтові продукти. Тим можна пояснити зріст зацікавлення в СРСР проблемами цих країн, а вже найбільше проблемами США, що, на додаток, саме тепер святкують 200-річчя проголошення своєї незалежності. Радянські автори не можуть сидіти мовчки, коли перед цілим світом вихваляють революцію, яка без жадних ексцесів принесла не лише політичну свободу для цієї країни, але також, як приклад для всього людства, проголосила принцип рівності всіх громадян та їх невід'ємного права на життя, індивідуальну свободу і прагнення до щастя. У розумінні московських бюрократів лише революція, яка відбулася 141 рік пізніше, єдина спроможна принести розв'язку людських проблем. Отже, потрібно було "по-більшовицьки" скритикувати плоди американської революції — теперішнє життя в США — і вказати на брак будучности для такої системи.

Це і є завданням рецензованої книжки. Її автор уже відомий читачам *Сучасности* з критики його попередньої книжки в червневому числі журналу. Книжка, що перед нами, є набагато слабша від попередньої, яка принаймні була намаганням застосувати марксистський модель (без огляду на його застарілість і схоластику) до конкретної ситуації. У новій книжці автор без жадної методи "аналізує" цілий ряд економічних, політичних, соціальних і культурних аспектів американського життя. Тут є ключева проблема пересічного доходу населення і становища жінок, американського імперіялізму і злочинства,

сексу у фільмах і т. д., всього близько 30 таких проблем. Виникає враження, що автор писав просто те, на що мав певні статистичні дані чи джерела, які він не використав у попередній книжці.

Найбільш фанатичний член John Birch Society не твердив би, що в США все ідеальне; навіть він визнав би, що багато чого потребує удосконалення. Правдоподібно такий антирадянець (улюблений термін автора) знайшов би щось позитивне і в радянській системі. Зате наш автор дослівно, і це без пересади, не наводить ні одного елементу в американському житті, який він схвалював би. Все є або негативне, або більш негативне. Що важливіше, як каже заголовок останнього розділу, — "суперечності поглиблюються, боротьба загострюється", розуміється, боротьба між "реакцією і прогресивними силами". А ті, що ще сумніваються у висліді цієї боротьби, хай краще почнуть вивчати думки генсека, якими автор авторитетно закінчує свою книжку: "Комуністи далекі від того, щоб пророкувати, 'автоматичний крах' капіталізму. У нього є ще невеликі резерви. Однак події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство без будучності".

Навіть при "класовому підході" можна вимагати від автора трохи здорового глузду. От, наприклад, він описує теперішній розподіл доходів населення й уболіває над нерівністю цього розподілу. Без сумніву, така нерівність є і вона завжди буде, хіба будемо мати суспільство з абсолютно рівним доходом чи на кожного працюючого, чи на душу населення. У реальному світі хоч і які були б абсолютні доходи і хоч як би вони були розділені, завжди можна вважати, наприклад, одну третину населення з найнижчими доходами як бідних. Навіть коли б узяти групу мільйонерів і обчислити для них пересічний дохід, тоді мільйонерів з доходами нижче середнього можна вважати як бідних. Аналіза нерівності доходів (без огляду, як її міряти), як також багато інших проблем, які цікавлять автора, має сенс лише у міжчасових і міжпростірних порівняннях. Правда, автор робить часом порівняння між кінцем п'ятдесятих і початком сімдесятих років, і вони звичайно виходять несприятливо для США. Це, розуміється, тому, що за пов'єтнамських років ця країна зазнала досить поважних економічних та інших труднощів. Від поважного дослідника можна вимагати, щоб він у своїх дослідях як рік для порівняння обирав репрезентативний рік. Однак, у більшості випадків автор обмежується одновимірною аналізою.

Але повернімося до розподілу доходів. Коли б автор був собі завдав трохи труду, він переконався б, що нерівність доходів американського населення виявляє тенденцію до зменшення вже від 1913 року, коли введено прогресивний податок на приватні доходи. Ця тенденція є зокрема сильна за повоєнних років. Нерівність доходів є більша в США, ніж, наприклад, у Швеції чи Ізраїлі, але менша, ніж у Канаді та в багатьох недорозвинутих країнах. Деякі економісти

твердять, що нерівність залежить більше від ступеня економічного розвитку даної країни, ніж від її економічної системи. Вони навіть запропонували гіпотезу, що існує негативна кореляція між нерівністю доходів і ступенем економічного розвитку. З огляду на брак відповідної статистики такі порівняння тяжко робити для СРСР. На підставі тих даних, які є приступні, західні економісти обчислили лише доходи zatrudнених у державних установах (без колгоспників), що нерівність у СРСР є менша, ніж в США, але більша, ніж у сателітних державах Східньо-Центральної Європи. Щодо міжчасових порівнянь, то на підставі національного доходу на душу населення можна зауважити у повоєнні роки збільшення нерівності між радянськими союзними республіками. Як бачимо, ця тенденція до більшої нерівності в СРСР є в контрасті до тенденції вирівнювання в США. Таких порівнянь можна робити багато більше, але наш автор не є в цьому зацікавлений. Зате він дуже турбується долею і кількістю людей в США, які живуть на доходах нижче встановленого мінімуму. При цьому він скромно переочує сказати, що цей мінімум для чотиричленної сім'ї становив у 1975 році 5 469 доларів. Напевно багато людей з усього світу радо погодилося б жити на цьому мінімумі. І без великого ризику можна припускати, що між цими людьми знайшлося б велике число громадян країни, що вже ось-ось на порозі комунізму.

Книжка є пересичена фактами і числами, які автор пильно назбирав під час свого перебування в США, на яке він часто і посилається. Але ці факти і числа часто помилкові; дійсно, книжка роїться від помилок.

Для прикладу наведемо кілька. Аналізуючи проблему вбогости в Америці, автор твердить (стор. 27), що кожна четверта чотиричленна біла сім'я і кожна друга сім'я чорних та інших кольорових рас жили в 1972 році на бюджеті нижчому від мінімуму. У дійсності відповідні відсотки були: 9,3, і 27, 7, іншими словами, менше, ніж кожна десята біла сім'я, і більше, ніж кожна четверта кольорова сім'я, були в цій категорії. Знову на стор. 76 маємо аж дві істотні помилки. Автор твердить, що американські багаті є власниками бондів і не платять податків за доходи від цих бондів. На ділі це твердження стосується лише муніципальних і штатних бондів. Дохід з багато більш поширених федеральних і приватних бондів підлягає оподаткуванню. Далі автор твердить, що на лікарську опіку в США можуть собі дозволити лише багатії, які, на додаток, мають право ці видатки відтягати від податків. Такі відтягання можна робити лише тоді, коли вони перевищують три відсотки бруто доходу. До речі, у його твердженнях про брак і дорожчечу медичної опіки, наш автор, вірний "ленінській методі", ні словечком не згадує, що практично всі американці мають яесь забезпечення на випадок хвороби, як от Blue Cross, Blue Shield, Medicare, Medicaid та інші.

А вже часом наш автор-гуморист дає повну свободу своїй фантазії.

Заходи деяких міст у поборюванні злочинства, він описує так (стор. 112): "Іновацією" останнього часу в цій системі є, до певної міри, частини 'спеціальної зброї і тактики'. Відділ цих частин, який є бойовою одиницею, складається з п'яти чоловік, спеціально вишколених для придушування 'суспільних заворушень'. Він є виряджений скорострілами, штурмовою зброєю, сльозоточивими газами та осколочними гранатами. Він патрулює в панцернику, вирядженому різною хемічною зброєю, димовими устаткуваннями, вогнеметами та вибуховими матеріалами". Здається, наш автор, замість вивчати в Нью-Йорку ще пильніше "гнилий капіталізм", забагато дивився на телевізійну програму S. W. A. T.

В загальному можна зробити висновок, що книжка написана без жадної методологічної структури, повна перекручень і навіть не претендує на елементарну об'єктивність — це звичайна радянська агітка. Це змушує автора цієї рецензії піддати під сумнів свою попередню характеристику рецензованого автора (*Сучасність*, ч. 6, червень 1976) У ній рецензент твердив, що І. С. Хмель талановита людина із значною ерудицією, але ідеологічно запрограмований, так що він вірить у те, що пише. На підставі цієї нової книжки тяжко повірити, щоб інтелігентна людина могла писати такі нісенітниці з переконання. Тепер доводиться, надалі обстоюючи своє твердження, що автор здібна людина, вже сумніватися щодо його інтелектуальної чесноти.

Щоб лише звернути увагу читачів на цей, за дозволом, твір, рецензент не тратив би свого часу на писання цієї критики. Одначе спонукали його до цього мова, якою книжка написана, і транскрипція авторового прізвища по-російськи. Свої попередні книжки та статті автор писав по-українськи. Але за панування Ілліча II він уже інтернаціоналіст, а не хахол, і свої твори пише не на "деревенском языке", а мовою інтернаціонального спілкування. І також, коли він раніше підписувався по-російськи *Хмель*, тепер він на *Хмеля* перемінився.*

Справи, на жаль, заповажні, щоб їх збути жартами. Насувається питання, чи автора змусили до цих змін, чи він це зробив добровільно. (Такі відомі "інтернаціоналісти", як Белодед чи Гнеденко це вже давніше зробили). Розуміється, докладну границю між примусом і "службою за совість" тяжко протягнути; примус може бути дуже субтильний і вирафінований. Москалі мають уже добрий і довгий досвід у цих справах. Але приймім, що все таки таку границю можна встановити. Тоді наш автор мусить у своєму сумлінні себе определити: робить він це добровільно чи під примусом. Коли під примусом, у тому сенсі, що

---

*На жаль, теж в діяспорі буває так, що українці пристосовують свої імена чи прізвища до неукраїнського оточення.

боїться за свій хліб і свою кар'єру, то можна сказати, що його не лише запрограмували, але також зломили йому хребет. Що ж, тоді можна мати лише співчуття до нього, бо не всі родяться героями. Одначе, коли він це робить добровільно, то його не лише запрограмували і зломили йому хребет, але також, м'яко кажучи, і скастрували, так що він не має пошани ні до своєї національності, ні до своєї мови, ні до свого прізвища, а тим самим не має почуття власної гідності. До такого ввуха можна мати лише погорду.

І. В.

Першодрукарство і його інтерпретація

БУКВАР ІВАНА ФЕДОРОВА. Післямова В. Німчука. Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1975. 95 стор.

За останні роки в Радянському Союзі появився ряд праць про першодрукаря Івана Федорова і про початковий період друкарства взагалі. Одначе кожна така публікація підпорядковується поточним політичним догмам, так ніби першодрукар — наш сучасник. У таких публікаціях неодмінно говориться, що діяльність І. Федорова — "взірець братерських зв'язків російського, українського та білоруського народів". Минулого року київське видавництво "Наукова думка" випустило в світ збірник документів *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.)*. Іван Федоров не мав учнів і послідовників. Пізніші друкарі в Росії й Україні черпали досвід насамперед із Західньої Європи. Тенденційне переяскування ролі Івана Федорова і замовчування впливу Західньої Європи тепер робиться в Радянському Союзі для того, щоб утвердити російський пріоритет.

Друкарство в Московській державі було започатковане майже на сто років пізніше, ніж в Західній Європі. Першу свою книжку в Москві І. Федоров надрукував на голляндському папері. Личило б також говорити тепер про братерські зв'язки російського і голляндського народів. Невідомо, де були відлиті літери, можливо, що десь в Європі. З огляду на майстерність можна припускати, що друкарства І. Федоров навчився також за кордоном.

Ні справжнє прізвище, ні походження, ні рік народження І. Федорова не відомі. Його назвали Федоровим тому, що батько був Федір. У першому виданні *Большой советской энциклопедии* сказано:

"Про життя Федорова відомо дуже мало. В післямовах до *Апостола* і *Часовника* Федоров називає себе 'московитином', але його московське походження не знаходить іншого підтвердження; є

припущення, що він був родом із Білорусії” (Москва, 1936, том 57).

Започаткував друкування книг у Москві І. Федоров з Петром Мстиславцем, білорусом, що походив з білоруського міста Мстеславля. За звичкою того часу І. Федоров називав себе “московитином”, тобто мешканцем Москви. Опинившись у Львові, він почав називати себе Іваном Федоровичем.

Львівську граматику І. Федорова фототехнічним відтворенням оригіналу в 1964 році було випустило київське видавництво “Дніпро”. Це видання, тираж якого був 1500 примірників, без відповідної сучасної статті. Лише в анотації видавництва сказано, що 1) *Грамматика* видається за постановою республіканського Оргкомітету для відзначення 400-річчя російського книгодрукування, 2) *Грамматика* — “визначна пам’ятка початкового періоду вітчизняного книгодрукування, перший у східнослов’янському світі підручник для навчання грамоти, свідчення предковічних російсько-українських культурних зв’язків”.

Рецензоване видання *Граматики* вже містить статтю “Визначна пам’ятка вітчизняного друкарства”. Її автор В. Німчук намагається дати наукову інтерпретацію опублікованих І. Федоровим книжок. Стаття цінна своєю інформативною стороною. Але В. Німчукові заважають обов’язкові політичні формули, неминучість поставити в центр уваги російську зверхність.

У статті В. Німчук твердить, що І. Федорова “справедливо називають засновником друкарства в Росії та на Україні” і що І. Федоров “заклав міцну основу для розвитку вітчизняного друкарства, організувавши державну друкарню в Москві, налагодивши випуск високомистецьких книг та підготувавши майстрів цієї справи”.

Якщо вже кого і вважати засновником друкарства в Москві, то ним був цар Іван Грозний, який 1553 року розпорядився будувати друкарню. 1565 року І. Федоров і П. Мстиславець надрукували в ній першу книжку. Це був лише епізод, спроба, бо вже 1566 року обидва першодрукарі змушені були тікати з Москви. Заздрісні і забобонні москвини не дали можливості їм працювати в Москві. Англієць Д. Флетчер, який був у Москві і написав велику працю про Росію, говорить у ній, що друкарня була спалена ворогами І. Федорова. Сам же І. Федоров вважав себе вигнанцем. Про це він прямо говорить у післямові до *Апостола*, виданого ним 1574 року у Львові. Тут він прямо говорить, що не цар ставився до нього вороже, а якраз “прості люди” Москви. І. Федоров тут же пояснює, що його вигнали з батьківщини, що він змушений був переселитися в невідомі йому країни. В цих країнах, у Львові, йому також було не солодко, але не так погано, як у Москві. Нові радянські дослідження все це замовчують, вони просто говорять, що І. Федоров не втік, не був вигнаний, а просто виїхав з Москви, не пояснюючи з якої причини. Тому то ніяких міцних основ для розвитку вітчизняного друкарства І. Федоров не заклав. Також не лишилося ніяких відомостей

про те, що, як твердить В. Німчук, І. Федоров навчав друкарства інших.

Такі видання, як *Буквар Івана Федорова*, треба вітати. Але не варто осучаснювати тих далеких подій, зв'язаних з діяльністю Івана Федорова. Не треба замовчувати того факту, що в ті часи просвітня і друкарська діяльність мала релігійно-церковне забарвлення. І. Федоров був дияконом церкви Николи Галунського в московському Кремлі. У своїх писаннях, які дійшли до нас, він показав себе глибоко релігійною людиною. Було б добре, якби якесь київське видавництво опублікувало в оригіналі і в перекладі на сучасну мову всі писання І. Федорова — єдине джерело про нього і його діяльність.

Як й інші радянські автори, В. Німчук закінчує свою статтю тезою про те, що видана у Львові І. Федоровим граматика відіграла важливу роль "в єднанні культур російського, українського та білоруського народів". З усіх першоджерел і багатьох досліджень виразно видно, що І. Федоров не думав ні про яке єднання, а, не знайшовши умов для вияву своїх здібностей у Москві, шукав сприятливих умов у невідомих краях. Тоді ще не було ніякої Росії, а лише Московська держава, не існувало російської мови, якою вона є тепер.

Досліджувати початки першодрукарства треба з позицій того часу, а не з сучасних централістичних і русифікаційних позицій.

Леонід Лиман

КОЛИШНІ ПОЛІТВ'ЯЗНІ — СВІДКИ ПОРУШЕННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Напередодні Міжнародного дня людських прав (9 грудня 1976) у західнонімецькій столиці Бонні відбулася пресконференція з колишніми радянськими політв'язнями: Й. Мешенером, С. Піроговим, Е. Абелем, Вербіцем, переслідуваним латвійським пастором Я. Смітсом і східнонімецьким письменником С. Фавстом. Пресконференцію організувало Товариство людських прав з осередком у Франкфурті на Майні, яке перед початком її роздало учасникам інформації про свідків: скільки років вони сиділи й за що. Таким чином понад тридцять представників різних газет, агентств, радіо і телевізії вже перед початком пресконференції могли познайомитися з особами, які з різних боків знають соціалістичне беззаконня, радянські психіатричні лікарні для політичних в'язнів, в'язниці і т. зв. виправно-трудова табори. Усі свідки — молоді люди, які зовсім недавно були ще в'язнями.

Мешенер, відсидівши 6 років, зміг виїхати до Ізраїлю до своєї родини шойно у травні 1976 року. Він сидів у таборах Мордовії, Пермі та у Владимирській в'язниці: зустрічав багатьох українських політв'язнів (Світличного, Калинця, Пронюка, Марченка, Сергієнка, Здорового, Захарченка, Пришляка та ін.) і учасників УПА.

Пірогов відсидів 10 років, але не з політичними в'язнями, а з кримінальними злочинцями, хоч засудили його за антирадянську агітацію і пропаганду. Абель (уродженець Одеси), за критичні зауваження на адресу радянських урядових установ та за домагання дозволу виїхати на батьківщину своїх предків — Німеччину, відбув три роки у таборах Казахстану (звільнений шойно у жовтні 1976). За спробу одержати дозвіл на виїзд до Німеччини інший німець — Вербіц попав на 10 місяців у лєнінградську психіатричну лікарню і тільки завдяки ізраїльському урядові йому вдалося через Ізраїль перебратися у Західну Німеччину.

Переслідувань, загроз та звільнення з праці зазнав пастор Смітс, який у травні 1976 року одержав дозвіл на виїзд із СРСР. Третім німцем серед свідків був молодий письменник із Східної Німеччини Фавст, який попав у психіатричну лікарню і в'язницю за поширення цитат німецької революціонерки Р. Люксембург і Деклярації прав людини.

Хоч пресконференція тривала дві з половиною години, але до питання політичних в'язнів у Гвінеї не дійшло, а воно теж стояло у програмі конференції. Першим на питання відповідав Мешенер, який зазначив, що за останні роки число в'язнів-марксистів у СРСР зменшилося, а значно зросло й росте число приналежних до різних

національних груп. Це підтвердили і Вербіц та Абель, який сказав, що "в СРСР національне питання не розв'язане, а німці більше не вірять радянським обіцянкам!" Він закликав допомогти вийхати німцям з СРСР, які "готові там все кинути і їхати до Німеччини".

Українське питання було два рази порушене, саме коли на питання відповідав Мешенер. На питання: «Ви перебували в таборах, в яких знаходяться учасники УПА (Української Повстанської Армії), яких радянська пропаганда завжди згадує як злочинців. Що Ви можете про них сказати?» — Мешенер відповів: "Оскільки в Радянському Союзі принципово все перекручують і перевертають головою вниз, то і в цьому випадку радянська пропаганда називає цих чесних людей злочинцями, що вже саме собою може послужити доказом на те, що в дійсності це люди, які є борцями за свободу і свою національну незалежність".

А на питання: «Кілька років тому у Києві вийшла книжка *Кичка Сіонізм без маски*, яка послужила для обвинувачення українців в антисемітизмі. Ви були довго з українцями в таборах, які були між вами взаємини?» — Мешенер відповів: "Радянська політика базується на старому імперіалістичному принципі: роз'єднуй і пануй! Тому насаджуються руками нечесних людей антисемітські настрої серед української людности та антиукраїнські серед єврейської. Зустрічаючи в таборах представників українського національного руху, я мав з ними дуже тісні і приятельські взаємини".

Пожавлення серед присутніх на пресконференції настало, коли пастор Смітс проголосив, що "завдяки національній політиці Радянського Союзу сьогодні у Латвії живуть всього 53 відсотки латвійців, а в столиці Ризі латвійці становлять всього 25 відсотків."

Звичайно, серед німців рідко трапляються люди, які б розумілися на національному питанні, а зокрема, коли йдеться про національності СРСР. Але з самого факту, що на пресконференції часто згадувалося саме національне питання в СРСР, можна очікувати, що в майбутньому і німецька преса звертатиме цьому найважливішому питанню другої половини 20 століття більше уваги. Правда, зі звітів про цю пресконференцію в німецьких газетах можна дійти до висновку, що більшість присутніх журналістів ще "не доросла" до національного питання.

Останнім із свідків виступав Пірогов, який зазначив: "Офіційно звуть виправно-трудова табори, але це тільки слова, бо в дійсності це щось протилежне: твердий режим, недостатнє харчування. Режим таборів спрямований на те, щоб знищити в'язня. Почуття голоду не покидає в'язня цілих 24 години, а це руйнує в'язня психічно, фізично й морально... Тільки дуже сильні характери витримують у цих таборах".

Пресконференція з політичними в'язнями на цей раз заторкнула національне питання й українське питання і тим послужила прикладом для майбутнього: українці повинні обов'язково брати участь у всяких акціях, конференціях, які організуються з приводу порушення

елементарних людських прав не тільки на Сході, але й в Африці, Азії, Латинській Америці. Тільки солідарністю можемо спромогтися на підтримку власних акцій, спрямованих на врятування українських політв'язнів.

Й. Сірка

У ДЕНЬ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ, 30 ЖОВТНЯ 1976 РОКУ, ПОЛІТВ'ЯЗНІ СРСР ТРИМАЛИ ГОЛОДІВКУ В ТАБОРАХ І В'ЯЗНИЦЯХ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 14 грудня 1976. В українському самвидаві останнім часом поширюються два документи про голодівку, яка відбулася 30 жовтня ц.р. з нагоди Дня політичного в'язня. Нижче передруковуємо повні тексти тих документів.

30 жовтня 1976 року у Владимирській тюрмі голодувало не менше 30 політв'язнів, між ними: Володимир Буковський, Кронід Любарський, Вітальд Абанькин, Алексей Сафронов, Володимир Балаханов, Зорян Попадюк, Михайло Макаренко, Микола Бондар, Габрієл Суперфін, Зіновій Антонюк, Андрій Турик, Євгеній Пашнін, Гунар Роде, Роман Гайдук, Георгій Даєидов, Баграт Шахвердян...

Політичні в'язні Уральських таборів суворого режиму: Іван Світличний, Семен Глузман, Валерій Марченко, Вилис Асельбаум, Размик Зограбян, Маті Кийренд, Сергій Ковальов, Йосиф Менделевич, Євген Сверстюк, Плумпа...

Політичні в'язні Мордовських таборів суворого режиму: Сергій Солдатов, Володимир Осипов, Михайл Хейфіц...

Політичні в'язні Мордовського табору посиленого режиму: Василь Романюк, Святослав Караванський, Едвард Кузнецов, Богдан Ребрик, Юрій Федоров, Данило Шумук...

Жінки політв'язні Мордовського табору суворого режиму: Стефанія Шабатура, Ірина Калинець, Ірина Сенік, Оксана Попович.

Політв'язні вимагають визнати статус політичного в'язня; не змушувати до примусової праці; заборонити застосування голоду як засобу "перевиховання — кари"; відкрити табори і тюрми для перевірки міжнародним гуманітарним організаціям і незалежній пресі.

На підтримку своїх домагань вони сьогодні голодують.

ЗАЯВА політичних в'язнів Уральського табору ч.36

Ми розуміємо, чому Радянський Союз вимагає звільнення політичних в'язнів усього світу, за винятком соціалістичного табору.

Будучи частиною світу, ми також вимагаємо волі.

Все таки, якщо соціалістичний табір не уявляє себе без таких інституцій, як тюрми і табори для інакодумаючих, то нехай він

здійснити бажання сучасного світу і надасть своїм політичним в'язням статус політичного в'язня.

Ми заявляємо це бажання 30 жовтня 1976 року, в день політв'язня СРСР, і на знак підтримки цього бажання починаємо голодівку.

Політв'язні Кучино:

Ковалев (Москва)
Менделевич (громадянин Ізраїлю)
Плумпа (Вільнюс)
Сверстюк (Київ)

НІНА БУКОВСЬКА, МАТИ В. БУКОВСЬКОГО, ЗАКЛИКАЄ ДО АКЦІЇ НА ЗАХИСТ ОЛЕКСАНДРА СЕРГІЄНКА, ЗІНОВІА АНТОНЮКА ТА ЄВГЕНА ПРОНЮКА

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 22 грудня 1976. Ніна Буковська, мати недавно звільненого Володимира Буковського, закликає до ширшої акції, щоб врятувати життя трьох українських політичних в'язнів: Олександра Сергієнка, Зіновія Антонюка та Євгена Пронюка. У телефонічній розмові з представником Комітету оборони радянських політичних в'язнів Ніна Буковська розповіла про тяжкий стан здоров'я Олександра Сергієнка, який сьогодні перебуває у Владимирській тюрмі і сидів разом з її сином, Володимиром.

Олександр Сергієнко був заарештований 1972 року і засуджений на 7 років таборів і тюрми та 3 роки заслання. Його мати Оксана Мешко часто зверталася до публічної opinio світу та різних організацій із закликами на його оборону. Як відомо, Сергієнко хворіє на туберкульозу і його здоров'я останнім часом погіршилося.

Зіновій Антонюк, інженер хемік, 1933 року народження, був заарештований 1972 року і засуджений на 7 років ув'язнення і три роки заслання за "антирадянську агітацію і пропаганду". Антонюк зараз перебуває у Владимирській тюрмі.

Євген Пронюк, кандидат філософських наук, 1944 року народження, був заарештований 1972 року і засуджений на 7 років позбавлення волі та 5 років заслання. Його заарештовано разом з Василем Лісовим. Пронюк перебуває в Пермському таборі ч. 35. Він хворіє на туберкульозу легенів.

Ніна Буковська сказала, що її син уже звернувся до кореспондентів у Женеві, щоб вони почали кампанію оборони цих трьох політв'язнів. Вона також сердечно дякувала українській громаді на Заході за підтримку в справі оборони її сина і згадала, що він сидів з багатьма українцями в тюрмі і буде продовжувати свою діяльність на захист політичних в'язнів.

**У МОСКВИ ОФІЦІЙНО ПРОГОЛОСИЛИ, ЩО ВІД 1977 РОКУ
ЩЕ СІМ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ПЕРІОДИКІВ
ПЕРЕХОДЯТЬ НА РОСІЙСЬКУ МОВУ. ВІДПОВІДНІ
УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ ЛІКВІДУЮТЬСЯ.**

Нью-Йорк, (Пресова служба ЗП УГВР), 15 грудня 1976. Московський тижневик *Новые книги СССР* приніс у числах 31 і 32 повідомлення, що з початком 1977 року сім періодичних наукових видань, які досі появлялися в числі публікацій Київського державного університету українською мовою, будуть друкуватися — російською. Паралельних українських публікацій не буде. Йдеться про такі дотепер українські видання: *Етика й естетика*, *Економічна географія*, *Питання атеїзму*, *Проблеми правознавства*, *Філософські проблеми сучасного природознавства* та *Фізична географія і геоморфологія*.

У зв'язку з цим новим документом агресивного російського шовінізму слід відзначити, що коли відразу після пам'ятного погрому української інтелігенції в 1972 році Москва розгорнула наступ на українські видання з ділянки точних і природознавчих наук, а також промисловости та сільського господарства, то тепер ліквідуються періодики з гуманітарних та суспільних наук. Цей курс підтверджує попередження, що було висловлене на сторінках самвидавного *Українського вісника* (ч.7-8) про те, що після падіння Шелеста вожді КПРС вирішили поступово і безоглядно ліквідувати наукову пресу українською мовою. Усі переведені тепер на російську мову публікації почали появлятися на початку і в середині 1960-их років, за частинної "відлиги".

Врешті, треба нагадати, що тодішнє, зрештою, нечисленне збільшення числа українських видань було результатом широкорозгорненого тиску з боку передових кіл української громадськості. Певне значення мала тоді також діяльність української еміграції. У сьогоднішніх умовах, коли на Україні поглиблюється терор режиму, коли українську мову виганяють не тільки з публічного, але й приватного вжитку, українці, що живуть поза межами батьківщини, не можуть мовчати.

В обороні права українського народу мати наукову літературу рідною мовою повинні зокрема голосно заговорити українські наукові установи та окремі діячі науки і культури.

3 міжнародної преси

■

Поважний англійський тижневик *Економіст* від 6 листопада 1976 року помістив нотатку про перебування Бориса Пономарьова, шефа міжнародного відділу ЦК КПРС, при кінці жовтня — на початку листопада минулого року в Англії. *Економіст* називає подорож Пономарьова "повною невдачею", яка принесла тільки збентеження і для "гостя" і для членів лейбористської екікутиви, яка його запросила. "Куди б не пішов, він всюди наражався на ворожість і ледве чи з приємними споминами про усміхнених британців повернеться він назад до Росії". Вияснюючи причину, чому так приймали Пономарьова, *Економіст* стверджує, що він, відомий сталініст "твердої лінії", відіграв важливу роль у чистках 30-их років, головне в 1937, і як шеф міжнародного відділу ЦК, відповідальний за диверсійну роботу Москви за кордоном. У журналі поміщено й знятку двох українок з плякатами *Свободу українським політичним в'язням і Кінець російському пануванню на Україні* з підписом: "Записка для Бориса на дорогу додому".

■

Лондонський *Таймс* від 27 листопада 1976 надрукував велику статтю Кароліни Мургед п. н. "Леонид Плющ про життя в радянській психтюрмі" з надголовком: "Лондонський мітинг буде підтримувати дисидентів у російських божевільнях". Авторка передає перебіг зборів, організованих Міжнародною Амністією в Центральній залі Вестмінстеру 27 листопада 1976 року і зокрема коментує й цитує промову Леонида Плюща, головного промовця і гостя зборів. Плющ підкреслив між іншим, що "зараз посилюються репресії в СРСР ще й тому, що Захід слабо реагує на те, що там діється. Якби Захід не дозволяв Радянському Союзові викручуватися лицемірними відповідями і діяв принципово, а не лише дипломатичним способом, це мало б велике значення..." "Західні уряди могли б наполягати на тому, щоб Радянський Союз виконував зобов'язання в міжнародних договорах, під якими він поставив свій підпис". Інше питання, яке Захід цілковито занедбує, на думку Плюща, "це проблема національних груп: на Україні, в балтицьких країнах і в Криму, їхня боротьба за збереження своєї культури і мови проти зростаючих репресій і русифікації". "Це є одна з головних проблем сьогодні, дуже важлива й одночасно небезпечна, бо тісно пов'язана з зовнішньою імперіялістичною експансією".

■
Франкфуртер *Альгемайне Цайтунг* опублікувала в числі від 8 грудня 1976 року текст листа українського політв'язня Валерія Марченка (в перекладі Анни-Галі і Катерини Горбач) до двох східнонімецьких журналістів — Вальтера Гайновського і Гергарда Шаймана, п. н. "Повітряні замки і дійсність. Лист одного журналіста з радянського табору до колег у НДР". У вступній нотатці подано, що автор листа український перекладач і літератор, якого в 1973 році засуджено на 6 років ув'язнення за "антирадянські статті". Стосовний лист був уже друкований в українській еміграційній пресі як повідомлення Пресової служби ЗП УГВР.

■
Лондонський *Таймс* від 10 грудня 1976 року помістив статтю Дейвіда Робінсона про кінорежисера А. Параджанова п. н. "Радянський фільмовий режисер — жертва політики". Робінсон пише в зв'язку з *Тінями забутих предків*, що з'явилися на екранах у 1964, що пізніше, коли офіційний тиск проти націоналізму почав зростати, цей фільм міг теж стати об'єктом "підозр". Одночасно автор статті підкреслює, що "Параджанов був передусім людиною, а вже потім політиком". У статті згадується низка протестів, що їх підписав режисер на оборону культурних діячів, і репресії, що їх довелося йому зазнати. Робінсон подає також історію "змонтування" обвинувачення Параджанова, оскарженого в гомосексуалізмі, хоч, як твердять його товариші, це очевидна неправда. І тим не менше його засудили на 6 років таборів. Робінсон закінчує статтю таким зауваженням: "Навіть Сталін ніколи не карав Ейзенштейна за його сексуальні нахили; а цілий список визначних сучасних радянських особистостей, гомосексуалізм яких ні для кого не є таємницею, можна легко укласти".

■
У жовтні 1976 року появилвся в Нью-Йорку російський збірник *Самосвідомість*, що його видали російські дисиденти ліберального напрямку. Він містить статті 1974-75 років, які були писані для самвидаву, за винятком статті Літвінова, яка писалася вже за кордоном. Згідно з передовою збірника, статті висловлюють погляди і концепції опозиційної ліберально-демократичної течії, тобто таких людей, як А. Сахаров, А. Амальрік, А. Твердохлебов, Ю. Орлов, О. Єсенін-Вольпін, В. Чалідзе Л. Копелев та інші. Всі вони орієнтуються передусім на західню демократію і ставлять собі за мету поширити ліберально-демократичні ідеї в російському суспільстві. Для цього, на думку авторів збірника, треба передусім провести критичну аналізу минулого й

сучасного Росії і вилікувати російську політику від тоталітаризму, який є джерелом "шовіністичного ізоляціонізму" Росії.

■ 15 листопада 1976 року відбулася в Парижі пресова конференція В. Белоцерковського, Л. Плюща, А. Левітін-Краснова і Г. Андрєєва, на якій вони з'ясували генезу і завдання їхнього збірника *СРСР — демократичні альтернативи*, який уже появився російською мовою в Західній Німеччині і має невдовзі появитися німецькою. Як представники найновішої еміграції, всі вони гостро засудили російський еміграційний і нееміграційний обскурантизм і "реакційний шовінізм" та підкреслили своє відмежування від А. Солженіцина, *Континенту* і НТС (Національно-трудового союзу).

■ Газета *Пекінг рев'ю* (ч. 46, 12 листопада 1976) помістила статтю п. н. "Боротьба радянського народу проти нових царів", в якій між іншим сказано, що "жменя бюрократично-монополістичних буржуазних елементів, що їх репрезентує Брежнев, тримають безоглядну фашистську диктатуру над широкими масами радянського народу і жорстоко експлуатують трудящий люд. Їхній утиск і поневолення неросійських національностей, які творять майже половину радянського населення, ще більш безжалісний. Т. зв. всенародна держава є на ділі тюрмою для народу всіх національностей у Радянському Союзі".

■ Російський історик Андрій Амальрік, який недавно виїхав з СРСР, виступив у грудні 1976 року на пресовій конференції в Нью-Йорку перед численними американськими і закордонними журналістами. Як написала газета *Вашінгтон Пост* від 10 грудня, Амальрік так з'ясував сучасне становище неросійських народів СРСР: "Основне джерело неспокою в Радянському Союзі творять сепаратистські націоналізми в неросійських республіках... Політика русифікації, накидання російської мови і культури неросіянам, починають відбиватися бумерангом. Перші покоління неросіян піддавалися русифікації. Їхні діти вчилися в російських школах і мало знали про свої власні культури. Але молодше покоління починає шукати своєї справжньої національної ідентичності і повертається до традиції й культури, якої відреклися його батьки".

З життя українців у світі

■ У видавництві "Сучасність" вийшли окремими відбитками друквані в нашому журналі есеї Михайла Сосновського п. н. *Нарис історії української політичної думки і Література українська, проскрибована рядом російським* Михайла Драгоманова. Ця друга публікація включає вступну статтю Романа Сольчаника.

■ У серії департаменту славістики Манітобського університету в Канаді появилось четверте видання *Слова про Ігорів похід в переспівах на сьогочасну українську мову* таких авторів: Т. Шевченка, М. Максимовича, В. Щурата, О. Олеся, Б. Лепкого, М. Мирного, С. Руданського, М. Зерова, М. Рильського, С. Гординського та ін. Передмову до видання написав Я. Рудницький.

■ В США появилвся *Альманах Станиславівської землі*, книжка на 970 сторінок із понад 470 ілюстраціями. Це документальний довідник, в якому розповідається про історію, окремі галузі життя української громади, а також уміщені дані про міста і села Станиславівщини.

■ Канадський мистець українського роду Василь Курилик видав чергову свою книжку-альбом п. н. *Останок Арктики*. У ній десятки кольорових картин, що з'ясовують життя ескімосів. У попередніх книжках Курилик подібним способом схопив життя українських піонерів, а згодом жидівських поселенців у Канаді.

■ 19 листопада 1976 року на кордоні між Парагваєм і Аргентиною відбулося посвячення пам'ятника Т. Шевченкові, а тиждень пізніше в Буенос-Айресі відкрито пам'ятник С. Петлюрі. Обидва пам'ятники поставлені заходами українських громад Парагваю й Аргентини.

■ Телевізійна радіостанція СіБіЕс в США висвітлила 5 і 12 листопада 1976 фільм п. н. *Погляд на українців в Америці*. У другій частині фільму чимало місця присвячено українським політичним в'язням в СРСР. Розповідь ілюстровано світлинами І. Світличного, В. Мороза, Ю. Шухевича, Надії Світличної, Д. Шумука, Ірини Сенік, Стефанії Шабатури, С. Караванського, В. Чорновола, І. Калинця, Ірини Стасів-Калинець та О. Лупиноса.

■ Представники Комітету оборони радянських політичних в'язнів Маруся Проскуренко, Адріян Каратницький та Степан Вельгаш у товаристві Андрія Амальріка, що на початку грудня 1976 року прибув до США, мали в Нью-Йорку зустріч з колишнім головою уряду Швеції Ольофом Пальме, який саме відвідував Америку. Темою розмови було становище радянських політичних в'язнів, зокрема українських. Про ці питання члени Комітету розмовляли також з представниками шведської делегації до ООН, які, як і Пальме, виявили велике зацікавлення долею політичних в'язнів у Радянському Союзі.

■ У Бонні (Західня Німеччина) відбулася зустріч місцевих і закордонних кореспондентів з колишніми радянськими політичними в'язнями різних національностей, що недавно виїхали з СРСР. Особливу увагу ті в'язні звертали на вагу національного питання та репресії, що їх стосує уряд СРСР до інакодумаючих, зокрема неросіян. Йосиф Мешенер, який постійно живе в Ізраїлі, розповів, що ще в 1976 році він зустрічався в Мордовських та Пермських таборах й у Владівірській в'язниці з І. Світличним, І. Калинцем, З. Пронюком, О. Сергієнком, Є. Пришляком та іншими. Мешенер дуже тепло висловлювався про українських політичних в'язнів і діячів руху опору, розповідав про дружбу між в'язнями різних національностей.

■ Патріарх Української Католицької Церкви кардинал Йосиф Сліпий відбув восени 1976 року канонічну візитацію українських католицьких церков в США, Канаді, Голляндії й Німеччині. При цій нагоді він мав зустрічі з президентом США Дж. Фордом, головою канадського уряду П. Трудо і колишнім прем'єром Канади Дж. Діффенбейкером. Після повернення патріарха Йосифа до Риму відбулися наради кількох членів єпископського синоду Української Католицької Церкви, на яких розглянено складне становище цієї церкви у зв'язку з ворожим ставленням папи Павла VI і його найближчого оточення до питання помісности Української Католицької Церкви з патріархом у проводі. Зустрічі української ієрархії пов'язані були також з відзначенням 60-их роковин священства патріарха Йосифа.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Тарнавський*: Із збірки *Ось, як я видужую*.
5 *Михайло Андрієнко-Нечитайло*: Капелюх маркіза.
9 *Олександра Черненко*: Славлення осені.
11 *Ігор Качуровський*: Українська література в світових енциклопедіях, словниках і довідниках (II).
22 *Аркадія Оленська-Петришин*: Творчий шлях Григорія Крука.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 30 *Микола Руденко*: Економічні монологи.
44 *Марк Перах*: Від Сахарова до Самолвіних (II).
61 *Юрій Лавріненко (Дивнич)*: Вістки відродження: здалека і зблизька.

СПОГАДИ

- 69 *Леонід Плющ*: Убивство Алли Горської і процес Валентина Мороза. Уривок із спогадів.
75 *Марія Смець*: Спогад про незабутнього друга Марію Дольницьку.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 81 *Іван Смолій*: Про підстави польсько-української співпраці.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 94 Документ страждань і невгнутости Степана Сапеляка.
98 Ніна Караванська звертається до Об'єднаних Націй в обороні Надії Світличної.
100 Російська діячка Мальва Ланда на оборону Івана Світличного та Стефанії Шабатури.
104 Звернення Миколи Руденка на оборону Михайла Ковтуненка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 107 *Ольга Чмух*: Скульпто-живопис Олександра Архипенка.

РЕЦЕНЗІЇ АНОТАЦІЇ

- 111 *І. В.*: Не лише запрограмували.
115 *Леонід Лиман*: Першодрукарство і його інтерпретація.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 *Й. Сірка*: Колишні політв'язні — свідки порушення основних прав людини.
120 У день політв'язня, 30 жовтня 1976 року, політв'язні СРСР тримали голодівку в таборах і в'язницях.
121 Ніна Буковська, мати В. Буковського, закликає до акції на захист Олександра Сергієнка, Зіновія Антонюка та Євгена Пронюка.
122 У Москві офіційно проголосили, що від 1977 року ще сім українських наукових періодиків переходять на російську мову. Відповідні українські видання ліквідуються.
123 З міжнародної преси.
126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Pnytzkyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschnikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік**

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	10.—	100.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуеля	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вplat: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postcheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ВАСИЛЬ БАРКА

ЗЕМЛЯ САДІВНИЧИХ

Есеї

Мюнхен, 1978. 189 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На зміст збірки складаються 22 есеї про літературу і мистецтво, написані в 1943-1970 роках. Тільки декотрі з них були публіковані свого часу в періодичних виданнях.

Здебільшого есеї Василя Барки, це роздуми на українські літературні та мистецькі теми, критичні аналізи, літературні та мистецькі портрети.

Змістом есеї Василя Барки належать до ділянок літературознавства і мистецтвознавства. Красою і силою Барчиного слова вони становлять зразки красного письменства. Вони цікаві змістом і захоплюючі та хвилюючі своєю поетичною формою.

Ціна: 6.- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA